

zis ellenére is megőrzött, lerombolhatatlan tartás: nem uralkodik el a pánik, a megsemmisülő individuum nem akarja egy görcsös és gyáva gesztussal magával rántani a világot a pusztulásba. Az életmű a „másoknak remélés” gesztusával teljesedik ki.

József Attila életében és művészetében egyaránt tisztán és konzekvensen járta meg tragikus útját. S noha ez az út nem „követendő” a követésnek valamilyen didaktikus-lemásoló értelmében, mégis példaszzerű és katartikus felemelő lehet az egyén és a társadalom közötti harmóniához vivő út keresésekor.

(A huszonnégy éves Petri György tanulmánya a Világosság 1967. decemberi számában jelent meg. Ismételt közreadását a százéves József Attilának szentelt számunkban azért látjuk indokoltnak, mert kevesen emlékezhetnek az akkor még ismeretlen nevű szerző írására. Petri éppen abban az évben kezdte megtalálni saját költői hangját, és ennek addig éppen a József Attila-i hagyománnyal folytatott, reménytelennek érzett küzdelme állta útját. Ennek a küzdelemnek, Petri alakuló világvépeének egy stádiumát is izgalmasan tükrözi ez az értekezés. Később még egy tanulmánya született József Attilával kapcsolatban. A Kőszeg Ferenc lakásán 1972 őszétől indult esztétikai szeminárium egyik vitatémája az ESMÉLET elemzése-értelmezése volt. Négyen tartottak előadást: Pór Péter, Petri György, Várady Szabolcs, Fodor Géza. Az előadások nyomán kidolgozott tanulmányok közül három megjelent az Irodalomtörténeti Közleményekben (1975/1); Petriét – a lapban a „kidolgozatlan maradt” formulával indokolva, „házon belül” zavarosnak bélyegezve – nem közölték. Kézirata szerzőjének állítása és mai tudásunk szerint elveszett. Mint a Holmi 2002/11. számából kiténik, Petri 1999 februárjában – már súlyos betegen, a Szent László Kórházban – egy nagy spirálfüzetbe feljegyzéseket készített József Attiláról. Ismételt visszatérése hozzá összefüggött egy másik ambíciójával: 1969 óta – hullámzó intenzitással – foglalkoztatta egy líraelmélet terve. A jelzett időben még egyszer érdeklődésének középpontjába került, s nagy szerepet játszott volna benne József Attila költészete és elméleti munkássága. – A szerk.)

Valachi Anna

EGY TABU FÖLTÁRULKOZÁSA

József Attila, Illyés Gyula és a közös múzsa, Flóra kapcsolata

„Ha lesz még figyelem száz év múlva is erre a korra, akkor fog derengeni (nagyjából) az igazság.”

(Illyés Gyula naplójegyzete, 1976. február 4-én)

Mindmáig óvatosan kerülgetett irodalomtörténeti téma – szinte tabu – volt József Attila, Illyés Gyula és Kozmutza Flóra kapcsolata. Vajon miért gondolhatta úgy a szárszói tragédiát s a következő évtizedeket purgatóriumbeli időszaként megszenvedett költőbarát, hogy legfeljebb száz esztendő múlva deríthető ki, mi minden történt hármuk között? És miért nem vagyunk képesek ma sem érzelemmentesen rekonstruálni ezt a sok félreértésre okot adó, ellentmondásos viszonyt?

Föltételezésem szerint eredendően a József Attila halálát követő – „boszorkányüldöző” pszichózisra emlékeztető, s ekként tovább terebélyesedő – kultusz hatása következtében nem szólaltak meg időben azok, akiknek a hallgatását beismerő, virtuális tanúvallomásként értelmezte a költő tragédiájának „felelőseit” kereső utókor. 1937. de-

cember 3. után ugyanis valóságos tetemrehívás áldozataivá váltak mindazok, akik a közvélemény igaztalan és sommás ítélete szerint szerepet játszhattak József Attila végzetében.

Tverdota György¹ érzékletesen jellemezte és elemezte azt a különös intenzitású – és következményeiben máig ható – bűnbakképzési folyamatot, melyet a bulvárszenzációként tálalt halálhírtől megrendült kortársak kollektív lelkiismeret-furdalása hívott életre. A megvádoltakat – akik a legközelebb álltak életében a költőhöz: azaz családtagjait, barátait, orvosait, szerelmeit – ennek a lélekkönnyítő projekciónak a segítségével stigmatizálta a többség, átruházva rájuk a felelősséget a költő balsorsáért és korai haláláért. Ők pedig kénytelenek – de többnyire képtelenek – voltak védekezni a közösség megbélyegző ítélete ellen. Mint Tverdota György írja: „*A költő végzete... botránnyá duzzadt, amely fölött nem lehetett könnyen és gyorsan napirendre térni.*”²

Remenyik Zsigmond *KÖLTŐ ÉS A VALÓSÁG* című, élőket és holtakat elátkozó – József Attila *NAGYON FÁJ* című versének sodró dinamikáját és mágikus hatást keltő, belső logikáját követő – nekrológiájában³ (melyet eredetileg Gaál Gábor, a kolozsvári *Korunk* szerkesztője kért tőle), a „rendelés” szellemében „*érdekes, aktuális, becsmérlő, vádló és lendületes*” hangnemben fogalmazott,⁴ nem kímélve sem önmagát, sem a „*tülekedő költőtársakat*”, sem „*az ötödrangú rímfaragókat*” honoráló irodalmi tekintélyeket, sem a magára hagyott költő öntudatát romboló nőket, sem a „*kibiclekű kíváncsikodóknak*” és „*alamuszi tudákosoknak*” bélyegzett pszichoanalitikusokat. A gúny és gyűlölet céltáblájává tett, anonim gúnyrajzok „modelljei” mindnyájan magukra ismerhettek, és az olvasók is könnyűszerrel azonosíthatták a pellengérré állított személyiségeket.

Az Illyés Gyulát – valamint Babits Mihályt – célkeresztbe állító átokszöveg így hangzott: „*Mindazok, akik társai, ha méltatlan társai is, de mégis társai voltak a költészetben, és akik fölője tülekedtek, megvonva tőle az éltető levegőt, múltjanak el, vesszen el szavuknak értelme, és még életükben érje őket a legrémesebb sors, ami költőt érhet, maradjanak visszhangtalanul, porladjanak el megértellenül. Derüljön ki soraikból, azok hazugságból születtek, képmutatásból és merő alamusziségből. Akik dicséretet tudtak volna osztani barátunk számára, és ezt elmulasztották, azoknak rohadjon el a nyelve. Akik dicséreten kívül kötelesek lettek volna rendelkezésre álló eszközeikkel őt méltóságban és anyagi biztonságban erősíteni és ezt mégis elmulasztották, honorálva barátunk helyett ötödrangú rímfaragókat, silány kártyajátékok kedvelőket, természetlen és cicomás szavakkal játszadozó elővigyázatosokat, írói rangra még gonosz álomba sem méltó strébereket, azoknak is váljon semmivé, még szemük előtt, ha az látásra hivatott, egész munkásságuk. Váljanak gúny és gyűlölet céltáblájává, nevük múltjék el, és emléküket, ha marad egyáltalán, irtózat és utálat kísérje.*”⁵

Az itt és másutt megbélyegzett „bűnbakok” közül néhányan – olykor alkalmi, máskor tartós – véd- és dacszövetséget kötöttek, hiszen mind a közös gyász, mind a méltatlan meghurcoltatás közelebb hozta egymáshoz a sorstársakat. Még a szárszói halálesetről József Jolán táviratából értesült Szántó Judit – József Attila egykori élettársa – is Illyéshez, elhalt élettársa köztudomásúan régi riválisához fordult a gyász első óráiban, hogy erkölcsi és gyakorlati támogatást kérjen tőle a közös ügyüknek érzett, mélt-

¹ Tverdota, 1998.

² I. m. 179.

³ Megjelent a *Korunk* 1938. januári számában, illetve másik szövegváltozata a *Szép Szó* 1938. január–februári József Attila-emlékszámban. Szövegüket l. *KORTÁRSAK*, 936–941., illetve 973–975.

⁴ Lásd: Remenyik levele Gaál Gábornak, idézi: *KORTÁRSAK*, 1467.

⁵ Remenyik Zsigmond: *KÖLTŐ ÉS A VALÓSÁG*. *Korunk*, 1938. jan. – A szövegrész l. *KORTÁRSAK*, 941.

tó emléképolás érdekében.⁶ (A posztumusz József Attila-perben kimondva vagy kimondatlanul vétkesnek talált írók, költők, barátok meghurcoltatását Illyés később is számon tartotta naplójában.)⁷

A bűnrészesség gyanújába keveredett meghurcoltak elemi érdeke azt diktálta, hogy tisztázzák magukat a látszat szította vádak alól, s eloszlassák a velük kapcsolatos kollektív előítéleteket. Voltak, akik a nyilvános tanúvallomás – egyszersmind magyarázkodás – módszerét választották. József Jolán például fivére életéről és haláláról beszámoló könyvében⁸ következetesen pozitív beállításban emlékezett meg önnön szerepéről a költő érvényesülésében; ugyanezt tette „ellen-memoárjában” harmadik férje, Bányai László,⁹ de a közeli barátok, Németh Andor,¹⁰ Ignótus Pál,¹¹ Fejtő Ferenc,¹² valamint a hűtlen szerelmesként elkönyvelt Vágó Márta¹³ és Szántó Judit¹⁴ is megírta a költőt esendő hétköznapióságában ábrázoló – óhatatlanul öntisztázó szándékú – emlékezését.¹⁵ Azok azonban, akiket a költő halála után évtizedeken át a legindulato-

⁶ Levélváltásukat közli Murányi Gábor, in: Szántó, 1997. 192–197.

⁷ Néhány példa Illyés Gyula naplóföljegyzéseiből:

„1974. január 18.

Pákozdi Ferenc eltűnt – hány éve már? Vagy hány évtizede? Számúzték, úgy látszik, életfogytiglan. Az irodalmi életből számúzták. S abból, ami még nélkülözhetetlenebb légtere volt: a mozgalmából. [...] Igazságtalanul.

Ő írta annak idején, a harmincas évek legelején azt a rövidke cikket, amellyel az akkori Társadalmi Szemle József Attilától mintegy hivatalosan megvonta azt a fényt, hogy proletár költőnek vallja magát. Mert hisz lenézi a proletárt, ebszámba veszi: versében a röpcédulákkal iramló elvtárs »kutyaként szimatol előre«.

Igen, ezt a vak-süket bírálatot P. F. írta. Helyesbíték, ő írta le. Vagy fokozzuk: meg. Mások véleményét tette írásba. Szolgálatot teljesített, pontosan úgy, ahogyan a katona a kapott parancs végrehajtása közben. Sőt annál is különben. Nem volt kételye. Nem besorozottja, hanem önkéntese – annál is több: partizánja volt az ügynek, amelyért lelkesen, szüntelen tűzben égvé életét kamaszkora óta kockára dobta.

Mást is fölhozhatnék a védelmére.

Nyilván nem tart rá igényt.

A személyi kultusz ártatlanjait elengedte a tábor, a börtön; vétkeseit megbocsátás nyugtathatja. Ő – P. F. – mintha nem oldozná föl magát. Személy szerint becsülte és szerette József Attilát – ezzel ezt bizonyítja.” – Illyés, 1990. 66–67.

„1977. december 3–4.

József Attila halálának évfordulója! Negyven éve! [...] A Tükör megemlékezésül részleteket közöl az újságcikkekből, melyek annak idején József Attila halálát hírül adták és méltatták. – Rögtön ezt is Babits gyalázására fordítja. Stílusának megfelelően ilyenféle képpel: a mozdony vasókelei tettek véres koszorút a költő tiszta homlokára. Aki Babits vétkéből halt nyomorhalált.” – Illyés, 1992. 186.

„1980. január 26.

Hidasné: József Attila ünnepeiben benne lesz a támadás »ellenünk« is. Az »ellenünk« nemcsak ő és Hidas, hanem mi is, Flóra és én! Ezt is én hársítam el?” – Illyés, 1994. 187.

⁸ József J., 1940.

⁹ Bányai, 1943.

¹⁰ Németh, 1942.

¹¹ Ignótus, 1947.

¹² Fejtő, 1947.

¹³ Vágó, 1975.

¹⁴ Szántó, 1997.

¹⁵ Vágó Márta a negyvenes évek elején rögzítette friss emlékeit, majd többszöri átdolgozás után adta közre memoárját könyv alakban (Vágó, 1975). Szántó Judit a költő halála után írt titkos naplójáról később maga is elfeledkezett, s a könyvbe rejtett följegyzések kalandos úton, csak a nyolcvanas évek elején kerültek elő (szövegét Murányi Gábor közölte, először a *Kritika* 1984/8. számában, majd kötetben, két kiadásban is közreadta, Szántó Judit visszaemlékezéseivel együtt [Szántó, 1986, 1997]). A költő egykori élettársa 1948-ban a *Szabad Nép* főszerkesztője, Horváth Márton biztatására diktálta le visszaemlékezéseit, de – mint Murányi Gábor kinyomozta – annak idején éppen az Illyést becsmélő részek miatt nem találták közölhetőnek tanúvallomását. A gépirat javított szövegét – Szántó Judit 1963 áprilisában bekövetkezett halála után – Vértes György jelentette meg a *Kritika* 1972. júliusi számában. – Vö. Szántó, 1997. 7–25.

sabb vádakkal illettek: Illyés Gyula és Flóra, későbbi felesége – az ellenséges közhangulattól megfélemlítve, egyszerűs mind az életöszön diktálta taktikázás belső kényszerének engedelmeskedve – következetesen kitértek a magyaráztkodás elől, s óvatos-önvédő hallgatásba burkolóztak.

József Attila és Illyés költői rivalizálása nem volt titok a kortársak előtt – ám a Flóra szerelméért vetélkedő egykori barátok magánjellegű csatározásainak részleteiről annak idején még a hozzájuk közel állók is csak keveset tudhattak. Flóra kilétét ugyan is homály fedte – mert a múzsa így akarta. Illyés Gyuláné – saját bevallása szerint – kezdettől fogva irodalmi műnek tekintette a Flóra-verseket, és soha nem érezte úgy, hogy „személy szerint” neki szólnak. Ezért aztán ha bárki József Attila verseihez való kapcsolatról érdeklődött, a „*legtermészetesebben kereken letagadta*”, vagy kitért a válasz elől. Eszébe sem jutott elkérni a kéziratot, annyira nem érezte a magáénak.¹⁶ Fejtő Ferenc tanúsága szerint a költő is tiszteletben tartotta az inkognitót igénylő lány kívánságát: „*hogy pontosan ki az a Flóra, arról Attila mindig tapintatosan hallgatott*”.¹⁷ József Attila halála és Illyés Gyula elhúzódó válása után, összeházasodva Illyéssel, asszonyneve rejtekében nem eshetett nehezebbre továbbra is titkolni, hogy hozzá íródtak a Flóra-versek. Gyermeük születése után azonban lassanként kitudódott, hogy összetartoznak, de a közkíváncsiság mind fokozódóbb nyomása ellenére sem beszéltek szívesen személyes emlékeikről, noha pontosan tudták, hogy az igaztalan gyanúsítgatások meggyőző ellenszere csakis a „kibeszélés” lehet.

A szakmai, majd a teljes nyilvánosság előtti tanúvallomást csak Illyés Gyula halála után ismerhette meg az utókor, mert az író pszichés gátlása mindvégig visszatartotta attól, hogy közszemlére tegye magánéletét. Inkább hallgatott, és csak a keze ügyébe került papírlapokra jegyezte föl a külvilág által kínált apropók ihlette gondolatait. Följegyzéseiben sejteni engedte: tudatában van annak, hogy egyszer majd ezek az írások is nyilvánosság elé kerülnek – tehát joggal tételezhetjük föl, hogy a szemérmes-óvatos író a posztumusz igazságszolgáltatásban bízva tárta ki lelkét önmagának – egyúttal az utókorának.

Naplójegyzetei halála után, 1986 és 1995 között jelentek meg, nyolc kötetben, özvegye és leánya gondozásában.¹⁸ Időközben Flóra asszony is közreadta emlékeit József Attila utolsó hónapjairól.¹⁹ 1984 júliusában megkérte két egykori tanítványát, dr. Láng Iringót és dr. Bagdy Emőkét, hogy elemezzenek egy névtelen, befejezetlen Rorschachtesztet – ez volt a költő annak idején általa fölvetett, csonka tesztje –, „vak-analízist” kért tőlük, majd hozzájárult, hogy mind a teszt, mind a pszichológusok értékelése megjelenjen a költő pszichoanalitikus írásait közlő és elemző kötetben.²⁰

József Attila és Kozmutza Flóra levélváltását – pontosabban azt a negyvenöt levelet, amely épen maradt a második világháborús bombázások után – Illyés Gyuláné publikálta a József Attila utolsó hónapjairól számot adó visszaemlékezésében, ám Illyés kiadatlan följegyzéseit, valamint levelezését későbbi feleségével – s az üzenetváltásokban József Attiláról való eszmecsereiket – egyelőre nem ismerhetjük.²¹ (Az időközben

¹⁶ Illyésné, 1987. 14.

¹⁷ Fejtő, 1990. 178.

¹⁸ Illyés, 1986, 1987, 1989, 1990, 1991, 1992, 1994, 1995.

¹⁹ Illyésné, 1984, 1987.

²⁰ Lásd: MIÉRT FÁJ MA IS, 1992.

²¹ Illyés Gyuláné könyve végén úgy fogalmazott: József Attila utolsó hónapjainak története az ő részéről „csak lezárult, de nem fejeződött be. Még szó lesz róla Illyés Gyulával való levelezésünkben és Illyés Gyula kiadatlan Naplójegyzeteiben”. – Illyésné, 1987. 158.

megnyílt Illyés Gyula Archívumban remélhetőleg előbb-utóbb a mindeddig kiadatlan dokumentumok is hozzáférhetővé válhatnak a kutatók számára.)

A közzétett emlékezések, levelek és a korabeli publikációk alapján azonban máris rekonstruálhatók a nyilvánosság elé kívánczó tabu fokozatos föltárulkozásának stációi.

Illyés Gyula emlékezéstechnikája

A halálhír döbbenetében fogalmazott, személyes hangú nekrológiát²² követően Illyés meglehetősen ritkán és szűkszavúan, mintegy érintőlegesen foglalkozott József Attila személyével. Déry Tibor A BEFEJEZETLEN MONDAT című regényével kapcsolatban például így írt a *Nyugat* 1938. augusztusi számában: „*Nemrégiben József Attila összes verseinek irodalomtörténetileg oly fontos kiadásával kapcsolatban legszívesebben azokról a kitűnő versekről beszéltem volna, amelyek e rendkívüli költő művei közt sohasem láttak nyomdafestéket.*”²³ (A cikkhez jegyzetet fűző Tverdota György szerint Illyés itt a Németh Andor-féle kiadásból „*hiányzó forradalmi szocialista versekre*” célzott.²⁴ Ilyenformán tehát úgy is olvashatjuk e mondatot, hogy Illyés utólagos önkritikát gyakorolt a *Nyugatban* hat évvel korábban közölt, KÜLVÁROSI ÉJ-bírálatához képest, hiszen annak idején éppen a képzett marxista lírai megnyilvánulásait kifogásolta József Attila 1932-es kötetében.)

Ha nyílt támadás érte, szűkszavúan és tényszerűen reagált, illetve helyesbített. 1940. július 1-jén a *Nyugatban*, József Jolán akkor megjelent könyvének a bulvárlapokban „költőpárbajként” híressé vált állítása ellen tiltakozott, mely szerint SZOLGA című versét József Attila ellen írta volna. Fiatalkora óta – rendszertelenül – vezetett naplója²⁵ tanúsága szerint azonban vissza-visszatérően, szinte halála napjáig foglalkoztatta József Attila személyisége, illetve kettejük – majd Flóra megismerése után: hármuk – kapcsolata. Az időrendi olvasat azt a folyamatot is visszatükrözi, miképp váltakozott a meditációs-monologizáló hajlamának és a megfogalmazás kényszerének engedelmeskedő, szorongó-vívódó íróban az önvédelmi reflex a tanúságtévő készíttetéssel.

József Attila halála után keletkezett verstördékében – melyet Illyés halála után a felesége publikált²⁶ – már-már brutális kegyetlenségű képekkel érzékeltette lezárhatatlan posztumusz perét a halottal s a túlélő „győzelmének” ambivalens érzését:

*„Nyultál azért, kit én találtam,
vitted volna magadnak
a köd-világba hogy csatádban
segítsen tántorgó agyadnak
én odaadtam volna és ő
ment is – szívnel különb a lélek
de lett minden egyszerre késő
berántott a köd karma téged –”*

Egyik 1939-es (?) naplójegyzetében már megpróbálta fölidézni barátságuk történetét: „*József Attilával 1927 őszén ismerkedtünk meg, mikor az első hosszú csavargás és beszélgetés után elváltunk, sokáig ráztuk egymás kezét, majd összeöleleztünk, s én – mivel épp csüggedt*

²² Illyés Gyula: JÓZSEF ATTILA. *Nyugat*, 1937. december.

²³ Szövegét lásd: KORTÁRSÁK, 1173.

²⁴ Lásd: KORTÁRSÁK, 1520.

²⁵ Vasy Géza írja: „*Illyés Gyula rendszeres naplóvezetésre csak a hetvenen túl, betegségetől gyötörtén határozta el magát, s az 1974-es volt az első esztendő, amelyben napról napra készítette feljegyzéseit.*” – Vasy, 1998. 125.

²⁶ Illyésné, 1987. 118–119.

volt – fölemeltem, olyan magasra fölém, amennyire csak bírtam. Utolsó búcsúzásunk is mozzanatról mozzanatra így folyt le.”²⁷

1941 szeptemberében vetette papírra a *Magyar Csillag* novemberi számában publikált – majd később, *ŐRJRÁT* című kötetében is közreadott – emlékezését utolsó találkozásukról: „Amikor több évi eltávolodás után József Attila utolsó napjaiban magához kéretett, nagy nekikészülődéssel először az ellentéteket akartuk elintézni. Pirulva akadtunk el, semmi eszmei ellentét nem volt, semmi irodalmi, legfeljebb az, hogy ő akkor már nem akart írni, s én ezt nem helyesletem. [...] Politikai ellentét sem volt, városi, falusi sem. Két perc múlva személyes sem.”²⁸

„Öt éve...” kezdetű költeményét József Attila 1942. évi budapesti újratemetése alkalmából írta – s hét évvel később, a *Válasz* tavaszi számában adta közre.²⁹ Ez az emlékidéző vers emblematikusan sűríti mindazt, ami – a kezdeti, kölcsönös rokonérzés ellenére – mégiscsak gátat, válaszfalat emelt a barátok közé. Illyést – későbbi naplójegyzeteiből is tudhatóan – zavarta költőtársa önvesztően provokatív mentalitása, elmentmondást nem tűrő vitastílusa, mindent ad absurdum kielező érvrendszere és engesztelhetetlen makacssága, mely gyökeresen különbözött az ő diplomatikusabb önérvényesítési készségétől. Ebben az egyoldalú verses dialógusban Illyés mégis meghajtotta fejét József Attila árnyalakja és megfellebbezhetetlen érvei előtt:

„Öt éve vagy halott, de eltalálnál
a temetőből jövet még idáig
– nincs változás – a régi kávéházig,
hol vártam rád; hol utolszor te vártál
e sarokban, e füst-zsuppos homályban.
Mint csöszkunyhóban dideregtél benn.
Esett. Vítáztunk nekikeseredve.
Már »őrült« voltál, de még én se láttam.
Már az se vagy. Már annyi sincs belőled.
Az elfolyt, a rég itt-ringott időnek
partján magamban ülök hallgatag.
Nem vagy. Oly képtelen, mintha azóta
az egész világ megtébolyult volna
s csak neked volna folyvást igazad.”

A háborús kifosztottságot és zavarodottságot is a régi barát testi hiányával, a fenomen eltűnével metaforizálta Szárszón, RAJZ, ELTÉPÉSRE címmel, 1944. október 17-én keltezett versében:

„[...] És lent a sín, amelyen
lassan hét éve már
kijött a sárga ködből
– várta az árva költő –
egy meghívott halál.

²⁷ Idézi Illyésné, 1987. 114. – Az évszám utáni kérdőjel is tőle származik.

²⁸ Illyés, 1976. II. 134. – Szövegét l. még: KORTÁRSÁK, 1436.

²⁹ A *Válasz* 1949. március–áprilisi számának 230. oldalán olvasható verset Szabolcsi Miklós újraközölte a JÓZSEF ATTILA EMLÉKKÖNYV 474. oldalán, s a költő összegyűjtött versei kötetébe is fölvette. – Szövegét lásd még: Illyés, 1977. 78.

*Üres a sín, az úton
kocsi kocsi után;
dől Pestről, a Dunától
a menekülő tábor,
a rémült karaván. [...]*

*Öt perc a temető csak,
harangszóval teli.
Hullnak fejembe bőven,
temetnek békítően
a csend göröngyei.*

*Ki ágyát adta egykor,
hogyan osszam meg vele,
ki sorsát eddig bírta,
üres a költő sírja,
hajtsanak bele.”³⁰*

Az utolsó szakaszból kiolvasható, furcsa azonosulási vágy a halottal Illyés ambivalens érzéseit tükrözi a pusztulásában újjászületett, immár legyőzhetetlen riválissal szemben. De azt is észre kell vennünk, amire Domokos Mátyás hívta föl a figyelmemet: az egykori barát „őrültségén” és prófétai éleslátásán töprengő Illyés ismerte föl talán először a civil én és a költői személyiség különbözőségét – melynek valójában ugyanaz a jelenség: a költői öntörvényűség volt a közös eredője. De míg a hétköznapi életben a normaszegő magatartás devianciának számít, és kirekesztéssel, stigmatizálással büntetik, a szellemi életben a törvényszerűségek felismerését, a gondolatok újdonságát díjazni szokták. József Attila esetében a kétféle megítélés sajnálatosan összekeveredett: ezért maradt rajta mindmáig az elmebetegség méltatlan billogja, miközben gondolati költészetét, bölcséleti írásait az irodalomtudomány a legmagasabbra értékeli.

József Attila haláláért azonban továbbra sem bocsátott meg a sikeres barátnak a bűnbánó kitarulkozást váró, bosszúszomjas „világ”. 1960. január 10-i dátummal Illyés naplójában a következő bejegyzés olvasható: „*A Jókai Színházban hónapok óta játszanak egy színdarabot, Gosztonyi János tollából. A főhős József Attila. Tragédiájának a három fő okozója a hiú irodalmi vezér, az álnok barát s a hűtlen kedves, még csak nem is József Jolán regénye, hanem a melodrámák hagyományos receptje alapján. Költött nevekkal. A darabot nem láttam. Amit olvastam, a kritika – Waldapfel Józsefét leszámítva – kedvezőtlen. Az a Kortársban Hermann Istváné is. Ez így véd meg, illetve szolgáltat igazságot: »A Babits-ábrázolás és az Illyés-ábrázolás legfeljebb mozzanatszerűen igaz.« Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocskok ebben az országban. Úgy van. De már versenyitársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom.*”³¹

Felesége, Flóra sem bírta az alattomos támadásokat, miután látta, hogy férjének milyen szenvedést okoznak a családjuk körül keringő „régimondák, vádak, rágalmak”. Ekkortájt határozhatta el, hogy – zárkózott természetét leküzdve – mintegy a korona-

³⁰ A verset 1945-ben közölte Illyés EGY ÉV című kötetében, s olvasható összegyűjtött versei között is (Bp., 1977). A teljes szöveget l. KORTÁRSÁK, 2001–2002.

³¹ Illyés, 1987. 514.

tanú nézőpontjából, leírja és dokumentálja – egyelőre leánya számára, szellemi hagyatékként gyanánt – József Attilához fűződő kapcsolata történetét. A visszaemlékezés első változatának bevezetője fölött 1962. júniusi dátum szerepel.³² Nem lehet véletlen, hogy éppen a hatvanas évek elejétől kezdve Illyés Gyula naplójában is megsokasodtak az előző – válságba jutott – házasságra és új szerelmére vonatkozó bejegyzések.

„Flórába az első pillantásra olyan szerelmes lettem, hogy nem megforrósodott, hanem megfagyott a szívem.

Nős voltam ugyanis.

A pillantás előtt is már ismertem. De csak a hangjáról, s az is megejtett. Mert úgy történt, hogy sötétben találkoztunk.

Feleségem unokanővérével látogatóba jöttek hozzánk, hozzám, Rorschach-tesztet csinálni. De késtek, s nekem dolgom lévén, elindultam hazulról. Kint laktunk a Farkasréten, a hegyekben. A villamosmegálló előtt jöttek velem szemben. A decemberi alkonyatban épp csak alakjukat láttam.

Fordultam hát velük vissza. Így történt, hogy otthon, a szobámban a villanyt fölgyújtva láhattam először Flóra arcát és tekintetét. És kaptam szívembe azt a végzetes ütést.”³³

Szerelem első látásra – vagy rivalizálás?

Ha eszünkbe idézzük 1928-ból Illyés Gyula és József Attila első vetélkedését ugyanazért a nőért, Vágó Mártáért – akiről Illyés nagyvonalúan lemondott fiatalabb, nála többet szenvedett barátja kedvéért³⁴ –, a kilenc évvel későbbi, utolsó közös szerelem történetéből sem hagyhatjuk ki a rivalizálás kulcsmotívumát. Elsősorban azért nem, mert mindkét költő Rorschach-tesztvizsgálat céljából ismerkedett meg a gyönyörű-komoly pszichológusnővel, dr. Szondi Lipót sorsanalitikus közvetlen munkatársával. (A „szavakon lovagló”, mindenek szimbolikus értelmet tulajdonító József Attila számára ez a tény már önmagában sorsszerűvé tette a találkozást Flórával.)

Nyilvánvalóan a rendkívüli intellektusok mérkőzése is tétje lehetett a művészekhez különösen vonzó, már férjhez menési esélyeit latolgató, harminckettedik évébe lépő leány érdeklődésének.³⁵ A korban is hozzáillőbb, három évvel idősebb Illyés lépés-

³² „1962. június: József Attilával való ismeretségünk történetét kell leírnom. Bármennyire félek és irtózom attól, hogy legitímabb érzelmi életem nyilvánosságra kerüljön, mégis le kell írnom. Főleg azért, mert régi mendemondák, vádak, rágalmak még ma is keringenek körülöttünk. Családom van, őket is érinti.

Nem akarnék semmiféle életrajzi-regényesítő módszert használni, olyat nem is vállalhatnék, az művészi alkotás. Amit tehetek: a tények lehető hű leírása, elemzés nélkül, színészes nélkül, ridegen, még a szakmai – pszichológiai – magyarázkodást is elkerülve. Dokumentumként, a történetek megvilágítására, a félreértések tisztázására.

Ez annál is könnyebb, mivel nem pusztán emlékezetemre támaszkodom. Annak idején – szinte már diákkorom óta – naplószerű feljegyzéseket készítettem, ezek részben még ma is megvannak. Napjain fontosabb, érdekesebb eseményeit néhány szóval rögzítettem: egy-egy mondatot szó szerint, többnyire idézőjelben.

Még fontosabb – pontosabb – dokumentum a levelezésünk. Ennek nagyobb része eredetiben maradt meg, kisebb része – a háború alatt – elveszett vagy megsérült.

József Attilával összesen kilenc hónapon át ismertük egymást. Abból is több hétig-hónapig alig találkoztunk. Májusban én kórházban voltam, júniusban két hetet Mátrafüreden, július–augusztusban Tihanyban; ő szeptember–októberben szanatóriumban, novemberben Szárszón. – Lásd: Illyésné, 1987. 7–8.

³³ Illyés, 1989. 21.

³⁴ Vö. Vágó, 1975. 26–27.

³⁵ Illyésné memoárjában olvasható kislánykori ábrándja: „Amióta csak fölmerült bennem, hogy egyszer majd férjhez megyek, úgy képzeltem el a házasságot, hogy a férjem valamilyen föltaláló vagy művész lesz, festő, szobrász (sohasem gondoltam, hogy író!), akit csak a halála után fedeznek föl, ismernek el. Én fogom segíteni a munkáját, dolgozom rá. Ennek az ábrándnak talán olyasmí lehetett az alapja – gondoltam később, felnőtten –, hogy mivel magamat nem tartottam képesnek, elég tehetségesnek nagy alkotó munkára, csak másokon át tehetek valami értékeset.” (Lásd: Illyésné, 1987. 149.)

előnyben volt, hiszen Flóra vele már 1936 decemberében elvégezte a vizsgálatot, s későbbi, egybehangzó vallomásuk szerint első látásra egymásba szerettek, ám el kellett fojtaniuk érzelmeiket, mert Illyés nős volt, ilyenformán az erkölcsös úrilány, Flóra számára „reménytelen”.³⁶ Az intellektuálisan is vonzó, társra vágyó, nőtlen József Attila két hónappal később, 1937. február 20-án este kapta szívébe a „végzetes ütést”, amikor Flórával először találkozott Dánielné Lengyel Laura szalonjában, ahol a pszichológiai vizsgálatnak alávetette magát.

Fölvetődik azonban a kérdés: tényleg spontán módon, „meglátni és megszeretni” alapon lett József Attila szerelmes Flórába? A lány szépsége, értelme és tisztasága nem hagy kétségnek helyet. Mégis különös – mi több: már-már élettanilag nonszensz –, hogy analitikusnője iránti, ideg-összeroppanással végződő, indulatáttételes szerelméből alig kigyógyulva, az érzelmileg kimerült-kiegyezett költőben néhány óra leforgása alatt olyan elemi erejű vágy támadjon új műzsája iránt, amely ihletét sosem látott magasztalokba röpteti, újra célt és értelmet adva életének.

Beney Zsuzsa hasonló következtetésre jutott a szélsőséges és átélhető szenvedélyeket kifejező, dús nyelvi metaforákat teremtő, spontán lírai létmegnyilvánulásoknak tekinthető Edit-versek, illetve a Flórának szóló, antik formákat követő, túlradó érzelmi tartalmuk ellenére is hideg hatást keltő költemények összevetése során. Szerinte „míg az Edit-szerelemben főleg a szeretett nő és a rávetített anya-kép összeolvadása miatt valóban egy új születésnek és egy új anya megteremtésének vagyunk tanúi, úgy tűnik, hogy ennek a szerelemnek legfőbb témája a halál elfogadása. A Flóra-versek nagy része József Attila halál-költészetének darabja”.³⁷

József Attila infantilis szerelme Flóra iránt tehát minden jel szerint művi úton csíhelt, önmagából kikényszerített, „akart” érzés volt, melybe szántsándékkal belelovalta magát a költő. De vajon mi oka lehetett erre?

A harminckettedik évéhez közeledő, nagykorú, ám gyermeklelkű József Attila, krónikus identitásválságtól vezérelve, mind kényseresebben hasonlítottamérte össze önmagát a vele egyenrangú tehetségnek tekintett, hasonlóan hátrányos helyzetből indult, de nála óvatosabban politizáló, diplomatikusan viselkedő és egyedülállóan sikeres irodalmi karriert befutott régi barátával, Illyés Gyulával. Legfőbb riválisa ugyanis mindazt elérte, amire titkon ő vágyakozott: Babits Mihály megtisztelő barátságát, rendszeres megjelenést, majd szerkesztői közreműködést a *Nyugatban*, több alkalommal is megkapta a költővé avatással fölerő Baumgarten-díjat,³⁸ és már 1930-ban eljegyzett menyasszonya volt, Juvancz Irma, akit el is vett feleségül.

Noha 1934 után – Illyés moszkvai útja miatt – megromlott köztük a korábbi jó viszony, s ritkán keresztettk egymás útjait, József Attila tudhatott Illyés korábbi Rorschach-tesztvizsgálatáról. Akár a kávéházakban cserélődő hírekből, akár magától Flórától értesült: ki mindenki vetette alá magát eddig pályatársai közül az önnön lelkialkata iránt kutakodó, mélypszichológiai kíváncsiságnak – József Attila úgy érezhette, elérkezett az igazi megmértetés ideje: összehasonlíthatja saját tudattalanját – s kifogyhatatlan költői képzetteremtő képességét – Illyésével.

³⁶ Lásd: Illyésné, 1987. 137–140.

³⁷ Beney, 1999. 265.

³⁸ Illyés négy alkalommal – 1931-ben, 1933-ban, 1934-ben és 1936-ban – kapott Baumgarten-díjat. Ennek tükrében érthető, hogy József Attila – akit 1935-ben és '36-ban csak az alacsonyabb presztízsű (összegszerűen pedig a díj harmadát érő) jutalomra érdemesített a Babits Mihály vezette kuratórium, és csak posztumusz kapta meg az áhított elismerést – egyre fokozódó méltánytalanságérzéssel szemlélte barátja sikereit, s ez a tény is táplálta a vele szemben érzett kisebbségi komplexusát.

Lehetséges, hogy maga József Attila beszélt rá Sándor Kálmán író, vigye el őt is a pszichológusnőhöz. Emellett szól az a körülmény, hogy Illyénné emlékei szerint váratlanul toppantak be aznap este a társaságba,³⁹ de még inkább Wallesz Luca, a költő fiatalkori szerelme – ekkor már Sándor Kálmán elvált felesége – érdekes megjegyzése egy későbbi interjúban, miszerint József Attila szinte törvényszerűen szeretett bele azokba a nőkbe, akikért exférje hevült.⁴⁰

A rivalizálási vágy és a kíváncsiság mellett a névmágiába vetett hite is sarkallhatta a költőt, hogy megismerkedjék Kozmutza Flórával, akinek mind a vezeték-, mind a keresztnévéhez magnetikusan vonzódott. Vágó Márta tanúsága szerint pár héttel korábban, a Siesta Szanatóriumban megismert egy Flóra nevű nővért, aki már akkor versírásra ihlette,⁴¹ Szántó Judit pedig egy Kozmuca nevű, román eredetű pópa vagy tanár alakját idézte föl visszaemlékezésében – az illető annak idején a gyerek József Attila segítségére volt, hogy bekerüljön a makói gimnáziumba –, a névazonosság ihlető hatását illusztrálva József Attilára.⁴² Később az a furcsa verbális „összefüggés” is feltűnhetett a költőnek, hogy Illyés Gyula feleségének beceneve – Muca – tiszta rímet alkot Flóra vezetéknevével.

Elképzelhető, hogy az Illyéssel való titkos mérkőzés lehetősége csak a Rorschach-teszt felvételének helyszínén tudatosodott benne, s ez a felismerés ajzhatta föl vállalkozó kedvét. Talán azért fordított olyan aránytalanul sok időt, energiát és intuíciót a befejezhetlenné nyújtott, önmagából minden létező rejtett tartalmat föltáró pszichológiai vizsgálatra, mert – mint minden játékos-komoly vetélkedő során – győzelemre tört, egyszersmind imponálni akart, s el akarta bűvölni a lélekelemzés gyakorlatában járatlan Illyés – szerinte föltehetően sokkal szimplább – teszteredményeit ismerő Flórát. (Az ötödik táblánál abbahagyott, soha nem befejezett vizsgálattal sikerült is megdöbbenetie a költőket-művészeket idealizáló, pályakezdő pszichológusnót, aki bevallása szerint úgy érezte, hogy József Attila „*tehetségéhez képest annyira szokatlan tüneteket is mutatott. Megjelenéséből, viselkedéséből, verseiből nem erre lehetett következtetni*”).⁴³

A pszichológiai rivalizálás köntösében kezdődött szerelmi vetélkedés azért folyta-

³⁹ Illyénné, 1987. 10.

⁴⁰ „Sándor Kálmán nagyon szép, nagydarab férfi volt, akármilyen szegény volt, mindig kinosan jól volt öltözve, szinte gigerlis volt. Attila meg csak ugye kis egyszerű. Amikor ők Párizsban voltak, akkor a Révay Éva volt a Sándor Kálmán szerelme. S Attila rögtön beleszeretett a Révay Évába. Kálmán szerint, és mások szerint is az volt, hogy akibe a Kálmán, abba aztán ő... [...] Aztán Kálmán mondta el nekem, hogy a Flóra szerelmes öbelé. Lehet, hogy a Kálmán is szerelmes volt a Flórába. Akkor szeretett bele Attila a Flórába, amikor a Kálmánba volt szerelmes a Flóra. Ez is úgy egymás után jött, mint a párizsi szerelem.” – Idézi: Sándor Iván: A TÉRIDŐ KOORDINÁTÁI. Forrás, 1995. április. 47–48.

⁴¹ „Azt ajánlotta, hogy sétáljunk egyet a kertben, süt a nap. Kijött, és az olvadó hókupacok között járkálva, miközben a bádögerezésből csurgott a hőlé, kezdte mondani, hogy verse van készülöben, és elmondta a Flóra-hexameterek első sorait. Aztán így szól:

– Nem neked írom, mert nézd, azelőtt azt hittem, hogy a nevedhez egészen különös közöm van, már három Márta nevű nőbe voltam szerelmes, és azelőtt ez a név nekem nagyon tetszett, mintha ez volna a legszebb női név a világon, de most már nem. [...] Van itt egy ápolónő, akit Flórának hívnak, és nagyon szép név, gyönyörű tradíciói vannak. Azt hiszem, ez a nevet fogom választani, ehhez fogok verseket írni.” – Vágó, 1975. 304–305.

⁴² „A név varázsa, ami Attilára mindig hatott mint költőre, különös jelentőséget kapott. Verseit is sokszor, talán mindig egy szónak a felvetése indította el. »Flóra, ugye szép név?« – kérdezte tőlem Attila. »Igen, szép név.« Látod, okos ember volt Móricz Zsigmond. Lánya is Flóra volt, Virág. De milyen rosszul hatott volna és tehetségtelennek tartottam volna, ha lányát Móricz Flórának nevezi. Móricz Virág. Ugye milyen más? Itt a Flóra, ő Kozmuca, Kozmuca – villant az agyába –, hiszen én nem is Flórát, én a Kozmucát szerettem meg benne. De milyen jó ez is, mert a Kozmuca nem lehet virág, Kozmuca Virág, ez nem szép, Kozmuca Flóra, ez szép. »Hát ezért szeretem őt?« – kérdezi tőlem. És így beszélt nekem, de önmagának, megdöbbenve a felfedezéstől, a Kozmuca név varázsától.” – Szántó, 1997. 177.

⁴³ Illyénné, 1987. 11–12. – A teszt értékelését l. Cserne, 1992; Bagdy, 1992; Garai, 1992.

tódhatott egyre nagyobb vehemenciával, mert József Attila is tisztában volt azzal, hogy barátja nő, tehát végre nyerő helyzetben érezhette magát vele szemben. Másfelől joggal vélhette úgy, hogy aki előtt a legleplezetlenebbül kitárta magát, immáron titkai tudója, legfontosabb bizalmasa, és annak is kell maradnia, élete végéig. Még az a tény is szerelmük törvényszerűsége mellett szólt, hogy József Attila és Flóra egyidősek voltak; a szimbólumok nyelvén ez is azt jelentette: egymásnak teremtettek.

A lelki összetartozóság tényét megpecsételő házasság vágya tehát egyszerre volt jelképes erejű és konkrét kívánsága a költőnek – aki azonban legbelül ismerhette már magát annyira, hogy tudja: számára csak a képzelt szerelem ihlető erejű, s valódi, férfit próbáló helyzetben képtelen volna boldoggá tenni választottját. Flóra nevébe kapaszkodó, önteremtő lírai kísérleteinek földöntúli, himnikus hangvétele az önámítás költői kifejeződésének tekinthető. Könnyen meglehet, hogy a szavak mágiájával megidézett képzetek között honos költő elbizonytalanodását és magatartászavarait – melyek miatt 1937 júliusában a Siesta Szanatóriumba került – talán nem is Flóra vonakodása, sokkal inkább a remélt házasság valóra válásának tudattalan szorongást kiváltó, közeli lehetősége idézte elő. Erre utal, hogy az elképzelt boldogság megvalósítására képtelen költő, hihetetlenül pontos intuícióval, már akkor megérezte, kik fognak valójában összetartozni hármuk közül, amikor az érzelmi vonzásokról-taszításokról csak egy-két elejtett szóból, megjelent versből vagy egyéb, gyanút keltő körülményből következtethetett.

Talán abban a pillanatban hasított belé először az elementáris féltékenység, amikor megkapta a betegeskedő Flóra első levelét Mátraházáról, s mind a borítékon, mind a szövegben Illyés Gyula régről oly jól ismert kézírását ismerte föl. Régi barátjának és szerelmének betűvetése ugyanis kísértetiesen megegyezett – amint erről maga Illyés is megemlékezett egyik naplójegyzetében.⁴⁴ József Attila hasonlóképp érezhetett, mint annak idején ugyanebben a helyzetben Illyés: hogy rossz tréfát űznek vele. Flóra és Illyés Gyula összetartozóságának sejtelmét, majd kényszeresen vissza-visszatérő rögeszméjét erre a kétségekívül különös, szimbolikusan tűnő jelenségre alapozhatta. S mivel ekkoriban már a valóságos hétköznapiak is az álmok nyelvére figyelő költő logikájával tájékozódott, a jelenségek rejtett összefüggéseit kutatva minden történésnek jelképes értelmet és jelentőséget tulajdonított.⁴⁵ Éppen ezért nem meglepő, hogy a nők csalfaságára vonatkozó vádjait – a KÉSEI SIRATÓ halállal kacérkodó Mamaalakja után – immár „*naiv, szűz pszichológus*” szerelmére,⁴⁶ Flórára is kiterjesztette. S en-

⁴⁴ „*Feleségem első, még leánykori levele, noha erősen vártam, megdöbrentett, még a fölbontása előtt. Azt hittem, tréfát űznek velem. A borítékon a címzés a saját kézírásom volt; bent a szöveg is az én kezemé. Nem volt benne semmi emberi szándékosság. A sorsdöntő levél trója már jóval megismerkedésünk előtt, már diáklánykorában úgy vetette a betűt, mint én. A sors tréféja volt-e hát? Egyik nagy áldása. Meghittébb leveleim java sem az én kezemet dicséri. Hát ahol még nem is véleményt kell mondani. Meg kell vallanom, a könyveimbe rótt dedikáló sorok egy része sem az én jobbam érdeméből méltó, hogy a jövőnek megőriztessék.*” (1953. március.) – Illyés, 1987. 353.

⁴⁵ Illyés Gyuláné többször is fölidézte a sorsáról valló József Attila mások számára furcsa, félreérthető, valójában a költői sűrítés következtében automatizálódott kommunikációs jellegzetességét, hogy rendszerint szimbólumokon fejezte ki magát. 1937. október 21-i följegyzései szerint „*Attila egyre beljebb került abba az állapotba, amire a laikus azt mondja, álmodozás, az elmeorvos pedig: de inkább hagyom az orvosi diagnózist a szakorvosokra. Én nem szóltam semmit, mert akármilyenek voltak is, megtanultam megérteni a gondolatait, szimbólumait. Megértettem, mikor azt mondta, neki most a fordítottját kell tennie annak, amit az analitikusok csinálnak: tudatlanná [sic!] kell tennie a dolgokat... Megértettem, mit akar kifejezni azzal, hogy nem vagyok-e én az ő anyja? Nem vagyok-e én az ő felesége? Nem vagyok-e Illyés Gyula felesége? Bak doktoré? Hatvany Bertalané? S bolyongott, eltévedten a szavak és jelentésük, a gondolatok, álmok, sóvárgások érzelmi sűrűjében.*” – Illyésné, 1987. 106–107.

⁴⁶ József Attila 1937. április első felében kelt levelében így szólította meg a lányt: „*Flórá, drága szerelmem, naiv, szűz pszichológusom!*” – Lásd: Illyésné, 1987. 25.

nek tükrében már az is érthető – hiszen konkrét élményt szőtt tovább képzeletben –, hogy bizalmatlansági rohamaiban arról fantáziált: barátja és jövődöbelije összejátszanak a háta mögött, s a bolondját járatják vele.

Később sem hagyta nyugodni a gyanú, amikor Flóráról gondolkozott. A külvilág számára érthetetlen, ellentmondásos viselkedésének nyilván megvolt a maga belső logikája, amelyet lehetetlen a maga teljességében rekonstruálni, de azért – a gondolkodásmód jellegzetességeit ismerve – néhány következtetés valószínűnek látszik.

A szerelme sorsszerűségének jeleit kutató költőnek bizonyára föltűnt, hogy a vele egykorú Flóra és a *három* évvel idősebb Illyés születésének hónapja megegyezik: barátja 1902. november 2-án, a lány 1905. november 21-én jött a világra. Idézzük most vissza a kortársak emlékezése alapján József Attila 1937. júliusi idegállapotát, amikor – Flóra Tihanyba utazása után – barátai beszállították a Siesta Szanatóriumba. Előzőleg a zavart költő az asztalán álló skatulyában levő gyufaszálak összekeverésével vádolta takarítónőjét, izgatottan azt ismételve, hogy minden *három*, s ennek szemmel láthatóan misztikus jelentőséget tulajdonított. Barátja és szerkesztőtársa, Ignotus Pál szerint „*zavaros megjegyzést nemegyszer hallott tőle az ember legokosabb és legderűsebb perceiben is, a kozmogóniai kíváncsiság és rejtvényfejtő izgalom gyakran elsodorta a vélt vagy tényleges értelmetlenség örvényeibe*”.⁴⁷

Mindaddig senki nem próbált összefüggést keresni a gyufaszálak rejtélyes állása és a költő siestabeli viselkedése között, amelyet dr. Bak Róbert idézett föl későbbi patográfiájában: „*Augusztus 8-án felkeresett, kissé felindult állapotban. Érthetetlen okokból gyáskarszalagot tett fel, kérdésemet azzal hátrította el, hogy úgyis tudom, miért. Flóra leveleit számolgatta, többször maga elé mondván, hogy hármat kapott. Ellenséges hangon faggatott, hogy a szobámban levő relief mikor és miért került oda.* »Szentháromság – a harmadik, aki Máriához tartozik, éppen József« – *mondta jelentőségteljesen, a reliefre célozva, szaggatottan, érthető összefüggés nélkül. Az események ettől fogva gyorsan követték egymást. Másnap délután riadtan telefonál, hogy barátai Benedek professzorhoz viszik »mint elmebetegét«, megvizsgáltatni, kérdi, hogy hogyan viselkedjen és még a telefonba elmondja, hogy rengeteg dolog vált világossá előtte, »negatív üldözési mániája« van, és engem gondol a háttérben.*”⁴⁸

A szerelmi esélyeit latolgató költő számára a kitüntetett hármas szám a szerelmi háromszöget formázhatta, s talán a születési dátumokban rejlő titkos tartalmat próbálta megfejteni. Számmisztikai képzelgéseit szemléltethették a gyufaszálak. November 2-ből könnyen lehet 21, ha a két kettes – egymást formailag fedve – egyesül, s kiegészül az új kezdetet jelképező eggyessel; a 21 számjegyeinek összege pedig *három*; ha pedig Flóra a halottak napján született Illyésé lesz, akkor József Attila számára meghal. Elképzelhető, hogy ilyen „felismerések” foglalkoztathatták az elbizonytalanodott költőt, amikor a takarítónő által riasztott barátai, Ignotus és Hatvány Bertalan meglátogatták. „*Amennyire ki lehetett hámozni mondatfoszlányainak velejét, az döbbenette meg, hogy a gyufaszál másképp feküdt a gyufaskatulyán, mint amikor otthagya. Továbbá hogy három elégett gyufaszál volt a skatulyában, s hogy ugyanakkor Flórától kapott egy levelet*

⁴⁷ Ignotus, 1989. 259.

⁴⁸ Bak, 1938. 1018. – Bak doktor valószínűleg összekevert itt két dátumot: Illyés Gyuláné szerint József Attila már 1937. július 20-i, majd 30-i keltezéssel a szanatóriumból írt neki. Lásd: Illyésné, 1987. 51. – Ugyanakkor augusztus 8-án, vasárnap a költő – Flórának arra a levelére válaszolva, amelyben a lány megemlíti, hogy 5-én öt levelet hozott tőle a postás – visszatér a különös egyezésre: „*Hogy lehet, hogy egyszerre 5 levelet kapta meg? Egyszerre ötöt sohasem írtam.*” – Idézi: Illyésné, 1987. 63.

a Balaton mellől, s a borítékon, a bélyegzőn szintén szerepelt a hármaskör. »A körök bezárulnak«, tette hozzá.⁴⁹ S valóban: a továbbiakban már nem tudott ebből a gondolatkörből szabadulni.

Illyés Gyuláné memoárjában és levelezésében is a leggyakrabban emlegetett pályatárs Illyés Gyula volt, aki láthatóan nemcsak a költő, hanem titkon Flóra képzeletét is intenzíven foglalkoztatta. Mivel a lány tudott a két költő valaha szoros barátságáról, föltehető, hogy az érzéseit önmaga elől is elrejtő, szerelmes nő információra szomjazó kíváncsiságával sokkal gyakrabban hozta szóba a képzeletét foglalkoztató férfi nevét és viselt dolgait, mint József Attila, aki Flórával kapcsolatban talán jobban szeretett volna inkább elfeledkezni Illyés létezéséről – ugyanakkor képtelen volt kizárni őt a gondolataiból.

Levelezésükből az is kiderül, hogy a költő még a Siesta Szanatóriumában, bódítótól kábult állapotban is figyelemmel kísérte a világ történéseit, rendszeresen olvasta a napilapokat és a folyóiratokat, kivált a *Nyugatot*, s nem kerülhette el a figyelmét egyetlen mondat sem, amely Illyésről szólt vagy tőle származott. Hogyne akadt volna meg a szeme azokon a szerelmes verseken, amelyekről joggal tétélezte föl, hogy Flórának szólnak? Ilyennek érezte a reménytelen férfivágyat megidéző, „*Betelik majd...*” kezdetű költeményt a *Nyugat* 1937. június 1-jei számában, amint arról július 31-én kelt levelében be is számolt a lánynak. „*Emlékszik arra az Illyés-versre, amelyikben ez áll: Betelik majd az álom, / talppal, mint nyers parázson, / futsz által a világon, / szoknyád mint forgószél hajt. És arra gondoltam, hogy ez beteljesedik magára valóban, mert úgy értettem azóta ezt a verset, hogy magának szól.*”⁵⁰ És a *Nyugat* 1937. szeptember 1-jei számában sem kerülhette el a figyelmét Illyés három újabb verse (TE IS MEGHALNÁL..., GYŰLÖLTEM A CÍMERT..., ARCCAL LE...), amelyek boldog, beteljesült szerelemről adtak hírt.⁵¹ Ráadásul a középső Illyés-költemény metaforikája kimondottan József Attilának Flórával egy testet-lelket alkotó SAS című versének halálos újjászületést vizionáló képét ellenpontozta⁵² – azt a benyomást kelteve, mintha az egymással rivalizáló költők közti párbaj⁵³ immár szerelmi terepen is folytatódna.

József Attila

SAS

*Micsoda óriás sas
száll le a zengő mennybolt
szikláira. E szárnyas
a semmiből jött, nem volt.*

⁴⁹ Ignóty, 1989. 260.

⁵⁰ Közzétette: Illyésné, 1987. 53.

⁵¹ Vö. Tasi, 1992. 850.

⁵² József Attila verse a *Színházi Élet* 1937. június 26-i számában jelent meg.

⁵³ József Attila és Illyés Gyula „*izgalmas költői párbajáról*” a korabeli sajtó is megemlékezett. L. KORTÁRSÁK, 494–495. – Eszerint József Attila ARS POETICA című versében a „*más költők*”-re vonatkozó sorait Illyésről mintázta („*mocskolván magukat szegyig / koholt képekkel és szeszekkel / mímelyen mámort mindegyik*”) –, Illyés pedig a *Nyugatban* publikált SZOLGA című versével vett elégtételt, amelyben „*kegze tányérnyalónak*” és „*ócska pribéknek*” nevezte verse címzettjét. A vád ellen utólag, 1940-ben tiltakozott a *Nyugat* hasábjain Illyés, amikor József Jolán a fivérééről írt könyvében megismételte a régi pletykát. „*Hogy versírás közben az író kire gondol, annak megállapítására egyedül az író illetékes. Az idézett szakasz írása közben – melyet már a méltatlan mende-monda rossz emléke miatt is később töröltem – nem József Attilára gondoltam. Az ő »Egy költőre« című verse, az 1937-ben írt, rám vonatkozik, de indító oka más.*” – L. KORTÁRSÁK, 1285.

*A mindenséget falja
csilló azuri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle. [...]*

*Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így uj valóra.*

Illyés Gyula
GYŰLÖLTEM A CÍMERT...

*Gyűlöltem a címert a paloták ormán.
Már csak mosolyom van.
Mint a kétféjú sas heverünk a párnán.
Oh, milyen magasban.*

*Összefonódva, csak fejünk hajlik félre.
Érzem, ahogy alszol,
szállsz mosolyod szárnyán. Én meg fordulnék le
már a szép magasból.*

*Nem fordulhatok le. Így lel majd a hajnal.
Állsz a levegőben.
Ragyogsz a zsákmánnyal; meg a diadallal,
mit átvettél tőlem.*

Ezzel a költői tördőfessel Illyés Gyula végképp megsebezhetette a Siestában rostokoló, tehetetlen és csüggedt költőt, aki augusztus utolsó két hetében hiába várta a Tihanyban gyógyuló Flóra leveleit. Illyés viszont egy jóval későbbi, a hatvanas évek elején kelt naplójegyzetében ügyesen elhárította az esetleges gyanút, hogy Flórához szólt volna a fenti szerelmes vers. „*Ván kedves halottam, akinek elsiratása évtizedek óta szorítja a torkom; attól a perctől fogva, hogy halála hírért vettem, de máig nem tört ki belőlem. Az »élmény« behullt abba a különös gépezetbe, ahol a vers készül, de a bűgő hang késik, az ismerős kapcsolat, majd a távoli hang várat magára, a Múza még nem súg. Szeszélyesen, néha szinte tréfásan jelentkezik. Volt, hogy napokig dolgoztatott izzó szerelmes verseken, amelyek olyan lányhoz szóltak, akiből rég kiábrándultam. Mintha – függetlenül tőlem – neki lett volna még lerónivalója.*”⁵⁴ József Attila szerelemfölfogását – a lényge másik felének tekintett nővel való totális azonosulást – illusztrálja egy 1937. július 31-én Flórának írt levele, melyben ugyanolyan testi tünetekről számol be, amilyeneket a szívizomgyulladásban megbetegedett Flóra tapasztalhatott saját magán. „*Utolsó éjjel, amit otthon töltöttem, nagyon rosszul voltam. Nagyon fáj a szívem, rendkívül erős szúrást éreztem és fáj az egész mellem s a fájdalom átterjedt fokozatosan az egész bal karomra. Aztán bizonyos hallucinációkra, ti. arra a gon-*

⁵⁴ Illyés, 1987. 514.

dolatra, hogy magáról le kell mondanom, elmúlt a fájdalom.”⁵⁵ De akkor is ezeket a tüneteket produkálta, amikor a Siesta Szanatóriumban töltött utolsó napján megtudta, hogy Szárszóra kell utaznia, a nővéreihez. Flóra asszony beszámolója szerint „Attila teljesen feldúlva, magán kívülről jött vissza a szobába. Szörnyű kétségbeesés jött rohamszerűen rá. Levetette magát az ágyra, ide-oda dobálta magát, kezével szótájkát szorította, jajgatott, kiabált, hogy mennyire fáj a bal oldala, öljék meg, ne kínozzák, ne cipeljék el, magától is elmegy a bolondokházába. Összefutottak az orvosok, ápolónők, de csak álltak, tehetetlenül”.⁵⁶

Az egymást évek óta kerülő költőbarátok siestabeli kibékülésének megható történetét Illyés Gyula a *Nyugat*-beli nekrológban, majd naplójában is megörökítette.⁵⁷ E fontos epizód érzelmi motivációit azonban nem ismerhetjük. Érdemes kísérletet tenni földerítésükre.

József Attila – Flóra naplószerű följegyzései szerint – 1937. november 2-án tudta meg, hogy gyógykezelését befejezték, el kell hagynia a Siestát.⁵⁸ Erre a napra esett Illyés Gyula harmincötödik születésnapja. A Szárszóra „száműzött” költő nyilván számon tartotta ezt az évfordulót, mely – mint már volt róla szó – kísérteties módon „halottak napjára” esett. Nyilván az is eszébe villant, hogy saját születésnapját, április 11-ét, a Gyula-nap követi a kalendáriumban, amelyet barátságuk kezdetén összetartozásuk szimbolikus jeleként értelmezhetek.⁵⁹ A régi idők iránti nosztalgia készíthette a fiatalkori forrófejűségéből elkövetett hibáit jóvátenni vágyó költőt, hogy szanatóriumi távozása előtt kibéküljön Illyéssel – majd Kodolányi Jánossal és Szabó Lőrincsel, akiktől időközben szintén elhidegült.⁶⁰

„Másnap, november 3-án, szerdán délelőtt Illyés Gyula telefonált, hogy József Attila akarja látni őt, hívatta” – számolt be visszaemlékezésében Illyés Gyuláné erről a fontos napról, melyben a szerelmi dráma mindhárom szereplője először és utoljára találkozhatott egymással. (Talán ettől a különös helyzettől: a szembesülés izgalmatól váltott, „Flóra elbeszélése e ponton dosztojevszkis hangulatba” – ahogy a memoárkötet szövegét elemző Fejtő Ferencnek feltűnt a stílusváltás.)⁶¹ – „Bár megfogadtuk, hogy nem találkozunk – és ezt be is tartottuk –, de most szükséges volna, hogy megbeszéljük az Attilával kapcsolatos dolgokat. Két óraker találkozottunk a Keleti pályaudvar indulási oldalának folyosóján. [...] Újra csak abban állapotunk meg, hogy felesége leszek József Attilának. Érdemes az életemet erre föltennem. Ő is úgy látja, végzetessé válhatna Attilára, ha elszakadnék tőle. Ilyen megegyezés után ment be hozzá a szanatóriumba.

⁵⁵ Idézi: Illyésné, 1987. 53.

⁵⁶ Illyésné, 1987. 119.

⁵⁷ Vö. 17. és 23. sz. jegyzet.

⁵⁸ Lásd: Illyésné, 1987. 112.

⁵⁹ Illyés Gyula 1975 tavaszán mind József Attila születésnapjáról, mind saját névnapjáról megemlékezett két egymást követő naplójegyzetében:

„1975. április 11.

Szépérvék és szadizmus mintha egy agysejtben lakna. A ma lenne hetvenéves József Attilát azok a cikkek ünneplik leglendületesebben, leghatásosabban (legolvasmányosabban), amelyek még Babitsot is a fő – s mintegy tudatos, mert bosszúálló – elveszejtői közé sorolhatják (mint Z. szinte szürcsölve, ezúttal is, a mai Népszabadság-ban). Aki József Attilát esztendőkon át támogatta, s végül, mondhatni, a fölszínen tartani próbálta, olykor még lakását megosztva vele: annak, Ignotus Pálnak a nevét sem ejti ki senki, ezúttal sem.

Április 12.

Gyula-nap. Ez sose járt olyan bensőséges ünnepléssel, mint a János-nap, István-nap, a többi hiteles névnapok. Pusztán azért, mert nem volt még múltja, gyökere... Én se veszem komolyan... sose is tettem.” – Illyés, 1991. 81.

⁶⁰ Vö. Illyésné, 1987. 113.

⁶¹ Vö. Fejtő, 1989. 543.

Mikor én a szokott időben megérkeztem a Siestába, Illyés Gyula még ott volt. Attila egy ideig föl-váltva nézett kettőnket, aztán Illyés Gyulára nézve azt mondta, ha rá néz, nem fáj a szeme, ha rám, akkor fáj. »De muszáj magát néznie, különben sötét van, nem látok.«⁶²

A költői „párbaj” tehát kibéküléssel ért véget. „Minden ellentétet feloldtunk, minden félreértést tisztáztunk – folyton könnyeztet, én is” – írta később Illyés Gyula egyik naplójegyzetében.⁶³ Fejtő Ferenc – Illyés Gyuláné könyvéről szóló, elismerő hangú, de saját maga és a Szép Szó körének szerepét is fölelevenítő cikkében hozzátette: „Többek közt azt is tisztázták, hogy Illyés a Szolga című versét nem Attiláról írta. (De, mint Flóra írja, nem is e sorok írójáról, mint azt egyes jóakarátú irodalomtörténészek írták. Nem is lehetett a vers válasz József Attila Egy költőre című, valóban Illyés ellen írt versére, mert azt csak halála után közölte a Szép Szó.)⁶⁴

Illyés Gyuláné kronologikus beszámolójából azonban az is kiderül, hogy éppen az előző napon, jövődöbéli férje születésnapján tudta meg József Attila, hogy nem maradhat többé a Siestában, és Szárszóra küldik, ahol nővérei gondjaira bízzák. Ez az információ – mint a látogatásáról beszámoló Flóra asszony később fölidézte: „rettenetes állapotba hozta”, föl-alá rohangált kórházi szobájában, kifordult szemmel, hevesen gesztikulálva, magában beszélve, egzaltáltan vádolva mindenkit, „halott édesanyjától kezdve környezetén, szerelmein, barátain át az orvosai, analitikusai és pártfogói személyéig, beleértve talán engem is. Szimbólumokban fejezte ki magát. De milyen lobogva, milyen csodálatos, követhetetlenül hirtelen összekapcsolt gondolatársításokkal, szédítően pörgő eszme-futtatásokkal. Lélegzet-visszafojtva, dermedten ültem. Ilyennek még soha nem láttam őt – percekre sem –, sem senki mást. Mintha nem is vett volna észre”.⁶⁵

Flóra nem fogta fel – vagy nem észlelte – az összefüggést saját viselkedése és a költő kétségbeesett reakciója között. Ötven évvel később megjelent könyvében beszámolt ugyan arról, hogy két nappal korábban Ignotus Pál felajánlotta neki: Hatvány Bertalan továbbra is finanszírozná a költő kezelését, ha ő, Flóra, magához venné és ápolná a beteget, ő azonban elutasította az ötletet, mondván: „munkát adjanak neki, amit el tud végezni, és azt fizessék meg. [...] Ne kegyelemkenyéren tartsák (még ha kalács is olykor), az bántja és megalázza, így gátolja gyógyulását. És hogy mi pártfogók által adott segítségből éljünk, azt én képtelen volnék elviselni, arról semmiképp szó sem lehet”.⁶⁶

Fejtő Ferenc azonban arra is emlékezett, hogyan reagált annak idején az ajánlattevő a lány elhárító válaszára: „Ami Flóra Ignotusnak mondott, azt Ignotus kifogásnak tekintette. Emlékszem, hogy számolt be annak idején erről a beszélgetésről: »Flóra nem szereti eléggé ahhoz, hogy vállalja az együttélést Attilával, akiről még Bak Róbert is azt mondta neki, hogy visszaesésre mindig lehet számítani nála.«⁶⁷ A költőt pedig „az a közlés, hogy Szárszóra kell mennie, rettenetes állapotba hozta: most már kétségtelen lett számára, hogy Flóra nem akar vele élni”.⁶⁸

⁶² Illyésné, 1987. 112–113. – Érdekes, Szántó Judit hasonló emléket idéz naplójában, azt a jelenetet eleve-
nítve föl, amikor a költő betegágyánál először találkozott az új műzsával: „Egymás mellett álltunk Flórával. At-
tilácska úgy nézett kettőnket, olyan igaz szeretettel. Láttá ezt Flóra? Majd bedagadt szemeit tapogatva annyit mondott
csendben: Most két szemmel szeretnék látni, két egész szemmel!” – Szántó, 1997. 33.

⁶³ Idézi: Illyésné, 1987. 113.

⁶⁴ Fejtő, 1989. 544.

⁶⁵ Illyésné, 1987. 112.

⁶⁶ Illyésné, 1987. 111.

⁶⁷ Fejtő, 1989. 542.

⁶⁸ Fejtő, 1989. 543.

A rivális születésnapján kapott jelképes „kosár” Flórától – amely egy hónappal később valószínűleg is megérkezett Szárszóra, „a gyerekeknek” küldött almával – a szimbólumokban gondolkodó József Attila számára egyértelmű üzenet lehetett. Másnap gesztusát – amikor békejobbot nyújtott Illyésnek – az önkínzó kíváncsiság és a tisztánlátás vágya is motiválhatta: tán meg akart győződni róla, hogyan fest egymás mellett a régi-új jó barát és saját menyasszonya, akiknek titkos összetartozását oly gyakran elképzelte. Mint egy kíváncsi mágus, belenézett a jövő varázsgömbjébe, s szemügyre vette, amit ő már nem láthat: a halála után bekövetkezendő valóságot. S közben az is megfordulhatott a fejében, hogy – hasonlóan a kilenc évvel korábbi szituációhoz, amikor ugyanazon nő, Vágó Márta kegyeiért vetélkedve, Illyés mondott le a nála fiatalabb és többet szenvedett költőbarát kedvéért Mártáról – ezúttal ő gyakorolhatna nagylelkű gesztust a nála biztosabb támaszt nyújtó, életképesebb Illyés javára, mint egy utolsó születésnap ajándék gyanánt.

Sajnos, elveszett az a levél, amelyet a Balatonszárszón rostokoló költő 1937. november 21-én, Flóra harminckettedik születésnapján a lánynak írt,⁶⁹ pedig fontos információkat tartalmazhatott a költő lelkiállapotára – és kettejükre, netán hármukra – vonatkozóan. Utolsó találkozásukon – november 28-i látogatásakor – Flóra levertnek, merengőnek, el-elrévedőnek látta a költőt, aki József Jolán beszámolója szerint is mély depresszióba süllyedten, magába fordultan, öngyilkos gondolatokkal és sírógörcsökkel küzdve vegetált köztük, s csak menyasszonya jövetelének hírére vidult fel.⁷⁰

A kisgyermekkorai lelkiállapotait újraélő, pszichésen „regrediált” költő ekkor már képtelen volt bízni a „csodában”, s feladta a harcot a hatalmas és ellenséges külvilággal szemben. A reményteljes kilátások éppúgy gyanakvással töltötték el, mint a félreérthető látszatok – Flórát például, József Jolán tanúsága szerint, azzal a képtelen váddal illette, hogy egy vele egy időben betoppánó rokon felesége, már gyerekük is van, csak titkolják előtte összetartozásukat.⁷¹

Illyés Gyuláné nem említi könyvében ezt a baljós epizódot; ő annak idején, a rá jellemző józan előrelátással a költő munkaképességére koncentrált. Amikor József Attila a nővérekkel és a gyerekekkel közösen elfogyasztott ebéd után átadta neki a KARÓVAL JÖTTÉL... és az ÍME HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT... című verseinek kézíratait – melyeket a költő akkor írt, amikor Flóra érkezéséről értesült, hogy menyasszonya lássa: dolgozik –, ő a verseknek nagyon megörült, mert az alkotóképességet a javulás jelének hitte.⁷²

Talán ezért a mondatért kételkedtek oly sokan Flóra asszony szavahihetőségében a könyv megjelenése után, mondván: hogyan lehet a búcsúverseknek ilyen olvasata, s éppen egy pszichológusnő ne venné észre a halálra készülők költő végállapotát? Aki így vélekedik, elfeledkezik a költőt rendszeresen látogató Flóra Siesta szanatóriumbeli élményeiről, amikor József Attila állandóan életről, halálról, öngyilkosságról fantáziált, s a végzet motívuma korábbi leveleiben is rendszeresen fölbukkant. Éppen a pszichológus hihette joggal, hogy az ösztönkésztetések szublimációja, az alkotás folyamata gyógyító hatással van a költőre, s hogy – Illyés 1955-ös BARTÓK-versének szavaival – „*ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja*”.

Az élettől búcsúzó költő sorsleltára egyúttal nagylelkű végrendelet – Illyés Gyula és Flóra javára, „*tűzhelyet, családot már végképp másoknak*” (nekik) remélve. Ő ekkor már

⁶⁹ Lásd: Illyésné, 1987. 122.

⁷⁰ Lásd: József J., 1999. 281.

⁷¹ Lásd: József J., 1999. 281–282.

⁷² Lásd: Illyésné, 1987. 123–124.

elhatározhatta, hogy félreáll az útkjából. Amikor a hazautazó Flórát elragadó vonat mellett szaladva a lány szemében újra a régi, friss, vidám, mosolygós József Attilává változott, aki figyelmeztetően azt kiáltotta utána: „*Karácsonykor esküszünk!*”⁷³ – Flóra szó szerint értette a szimbolikus ígéretet. Pedig ez a dátum – József Áronné halálának időpontja – is az égi nász, a halott anyával való szimbolikus egyesülés vágyára utalhatott. Hogyan is írta fél évvel korábban?

*„Majd eljön értem a halott,
ki szült, ki dajkált énekelve.
És elmulik szívem szerelme.
A hűség is eloldalog.
A csöndbe térnek a dalok,
kitágul, mint az úr, az elme.
Kítetszik, hogy üres dolog
s mint világ visszája, bolyog
bennem a lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.
S majd összeszedi a halott,
ki élt, ki dajkált énekelve.”*

Nem meglepő ezek után, hogy a költő másnap – József Jolán emlékei szerint – kijelentette: „*Még nem tudjátok, hogy Flóra meghalt*”⁷⁴ – s ezzel végképp eltemette magában földi szerelmét. Ám ezentúl is Flóra maradt az „esküvőre” készülődő költő választottjának fedőneve. December 2-án, barátai látogatása után váratlanul kijelentette nővéreinek: „*Meg fogok házasodni, gyerekek*”⁷⁵ azok pedig az örömtől lázasan keresni kezdték fivérük okmányait, a szertartás gyakorlati lebonyolításáról tanácskozva. Másnapra is maradt az eufóriából. Öccsüket mintha kicserélték volna; megígérte: meggyógyítja magát, a saját módszerével. S miközben elaltatta nővérei gyanakvását, a Mama születés- és névnapjának előestéjén, égi jegyeséhez készülődőben, Flórától is elbúcsúzott, levelében udvariasan lemondva a hétvégére megbeszélt, következő találkozót: „*Kérem, vasárnap ne jöjjön.*”⁷⁶

Ambivalens emlékek – felelő kortársak

A szárszói tragédia után Illyés Gyula sajátos mimikrire kényszerült, hiszen ellentmondásos érzelmekkel élte meg a történeteket. Talán Németh Andor, József Attila közeli barátja vette észre s jellemezte legérzékletesebben Illyés akkori lelkiállapotát. Amikor 1938-ban összeállította az elhunyt költő válogatott verseinek első posztumusz kiadását, megmutatta Illyés Gyulának az anyagot, s mint beszámolt róla, Illyés, „*el volt képedve a könyv jelentőségétől. Anyyira el volt képedve, hogy szinte máig bedőltem neki. Azt hittem, hogy – ami plauzibilisnek látszott, miután olyan ragyogóan ívelő pályát futott be – nem ismerte elégé, vagy félreismerte Attila képességeit. Hogy egy zseniálisan induló, de elakadt zsenit látott At-*

⁷³ Illyésné, 1987. 124.

⁷⁴ József J., 1999. 282.

⁷⁵ Lásd: József J., 1999. 285.

⁷⁶ Idézi: Illyésné, 1987. 126.

tilában, aki szépen indult, de hát annyian voltak olyanok, akik szépen indultak és nem lettek semmik, hanem elzüllöttek. Elég ilyen példát ismerünk. Azon is csodálkozott, hogy Attila ilyen sok verset írt, s valósággal számolgatta, mennyit. Elfelejtettem, hogy Illyés milyen furfangos, és milyen hallatlanul jó memóriája van. [...] Nyilván Attiláról is mindent tudott – és pláne őróla! Ha most visszagondolok erre a találkozásunkra, két dolgot látok. Egy őszinte meghatottságot, mert nagyon sajnálta Attilát, kis híja, hogy el nem sírta magát, miközben beszélgettünk róla – valami csendes részvétet és valami titkos felszabadulást. Sajnálta Attilát, mélységesen sajnálta, de egyben az volt az érzése, hogy megszabadult egy félelmetes vetélytársától, akinek annyira fölébe került, és aki, lám, kevéssel a halála után megint eléje kanyarodott, és legyőzte őt. Illyés azonban a legszebb szintézisben oldotta fel ezeket az ellentmondó érzéseket: magába asszimilálta halála után József Attilát, és – persze csak részben – magára vállalta az ő feladatait”.⁷⁷

Régi ellentétek baljós árnyéka azonban a költőtárs halála után is rávetült Illyésre, akit a kortársak továbbra is József Attila szerencsésebb sorsú vetélytársaként tartottak számon. Amikor Dési Huber István 1938 decemberében⁷⁸ kiállította József Attiláról egy évvel korábban készült szénrajzát, Illyés – mint a festőnek írt levelében megírta – rendkívül rossz lelkiállapotban volt, képtelen volt az emberek közé menni, de olvasván, hogy a festőt a „zsidó esztétikával” való azonosulása miatt támadta a *Magyarország* cikkírója, azonnal megnézte a kiállítást. Lenyűgözőnek találta a tárlatot, és gratuláló levelében biztosította a mestert: „*Idegenkedem, ha a művészetbe nacionalista szempontokat kevernek.*”⁷⁹ A szolidaritásért hálás művész nem sokkal ezután örömmel vállalta az Ernst Múzeum tulajdonosának felkérését, hogy fesse meg Illyés Gyula arcképét. A költő modellt ült a mester lakásán; az ekkor készült két ceruzarajz alapján formálódott ki később, 1940–41 táján az az emlékezetből festett páros portré, amely Illyést és József Attilát a PUSZTÁBA KIÁLTOTT SZÓ című kép előtt, egymás társaságában ábrázolta.

A kompozíciót azonban többen félremagyarázták, s ez roppant elkeserítette a művére büszke, súlyosan tüdőbeteg festőt. „*Dési Huber – feleségének emlékezete szerint – »nagyon szerette, s keserűen mondta egyszer, hogy ellenfelei megpróbálták úgy beállítani – a hozzá jutott hír szerint – hogy Attilát szándékosan háttérbe állította Illyés mögé, holott csak a vak nem látja, hogy az élő Illyés Gyula mögött mint egy árnyék áll szegény Attila, az a József Attila, aki az utolsó éveiben volt« – a keserű, a fáradt, a halálba készülő, [...] az a József Attila, akinek arcvonásait Dési Huber két másik rajza is őrzi: akinek betegsége, majd elvesztése a korszak haladó értelmisége számára nagy csapást jelentett, akinek ebben a két szénrajzban – és a kettős portré sajátos, tört ritmusában – Dési Huber a hiányát igyekezett megmutatni.*”⁸⁰ Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az 1941. tavaszi, Ernst múzeumbeli kiállításon bemutatott kettős portréről – melynek árát a fennmaradt katalógus szerint hétszáz pengőben szabta meg a művész⁸¹ – értőbb és jóindulatúbb kritikák is megjelentek. 1941. március 17-én Erdős Jenő a *Kis Újságban* azt írta az élő, valamint a már csak árnyként jelen levő költő képmásáról: „*ebben a képen benne van a két író emberi habitusának és írói alkatának különbsége s valami távoli, tagadhatatlan rokonság.*”⁸²

⁷⁷ Németh, 1989. 458.

⁷⁸ 1938. december 4-én, egy évvel József Attila halála után nyílt a kiállítás az Ernst Múzeumban – érthető, ha a barátja/rivalisa elvesztését fájlató Illyés nem érzett magában elég erőt, hogy szembesüljön a költő első, a nyilvánosság előtt bemutatott portréjával.

⁷⁹ Idézi: Horváth, 1976. 223–224.

⁸⁰ Horváth, 1976. 239.

⁸¹ Lásd: Dési Huber, 1982. 25.

⁸² Désiné, 1964. 208.

Arra azonban sem Illyés, sem felesége nem számíthatott, hogy az eltávozott „rokon” láthatatlan jelenlétével szüntelenül emlékeket ébreszt a vezetéknevét hordozó *Józsefhegyi* (!) ház lakóiban, s mint virtuálisan örökké jelen levő harmadik, halálukig részt követel az életükből. Mi több, olykor kegyetlenül diktál is nekik – erre utal Illyés egyik, 1961-es naplójegyzete:

„A nő, aki életemnek a gyökérzete lett, akinek birtoklásáért ma is küzdök, nekem gyermeket adott... Ez a nő főz rám, ő foltozza a fehérneműmet, ő intézi a gépirást, a levelezésem. [...] Nincs olyan vágyam, amit ne teljesítené.

Az egyetlen nő, akinek keresztnévét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá kezét.”⁸³

Észrevette-e vajon a naplóíró, milyen árulkodó jelzöt és állítmányt választott – nyilván tudattalan készítéseinek engedelmességgel –, amikor Flórával kapcsolatban emlegette József Attilát? A „legnevesebb” költő nem a „legnagyobb” – az Illyés szemében köztudomásúan Szabó Lőrinc volt –, a külvilág által adományozott, belső értékektől független „nevesség” pedig a tragikus halállal megváltott hírnév, de a pejoratív csendű „hírhedtség” jelentésében is értelmezhető. A „*rátette a kezét*” fordulat pedig – mely kísértetiesen emlékeztet a „*nyúltál azért, kit én találtam*” verstörödék első sorára – minden bizonnyal inkább a tolvajlás, a jogosulatlan birtoklás értelmében szerepel itt, és még csak véletlenül sem a megszentelés gesztusát hivatott érzékeltetni (ami pedig egy mártírként emlegetett költőről szólva éppoly érvényes olvasat lehetne).

A halott költő posztumusz nimbusza mellett leginkább örök fiatalága tűnt irigylésre méltónak a boldog házasságban, hosszú és sikeres életet élő Illyés számára. 1967. januári naplójegyzete szerint már ő méricskélte magát az emlékébresztő tárgyak látán egykori barátjához. „*Itt ülök asztalomnál hatvanöt évesen. Hogyan invitáljam körém ifjúkorom társait, hogyan hívjam őket életre a múltból? Megvan, a szomszéd szobában az asztal, amelynél egykor szerény vacsorák közben József Attilának bort töltöttem. Alakját minden pillanatban oda tudom képzelni, még jellegzetes fejfélrehajtságát, kutató hunyorítását is látom. De milyen alakban üljek én magam vissza a régi helyemre? Képtelenség, hogy a hajdani alakban. Hisz ma is élek.*

Képzelnék el, ötszáz év múlva is lesz nyoma korunk magyar irodalmának; lesz valami kézikönyv mindkettőnk fényképével. Ő, mint a fiatal Petőfi; én az öreg Arany, mint az öreg Arany, mint az öreg Arany, mint az öreg Arany.”⁸⁴

Az életben maradás ára: a vénülés stációinak tudatosítása, minden esztendőben megkínozta. De íróként talán még inkább szenvedett, amiért képtelen volt összefüggően felidézni és művészi formába önteni földolgozhatatlan gyász- és nászélményét, ha úgy tetszik, legnagyobb „témáját”: József Attilával való bonyolult személyes kapcsolatát. Pedig a hetvenes évek első felében – naplója tanúsága szerint – láthatóan sokat kísérletezett barátságuk történetének megörökítésével. „*Nem egyszer fogott el hirtelen támadt szomjúságként az írhatnék, hogy József Attiláról való emlékeimet megmentsem. Ha jól emlékszem, kétszer is belekezdtem első találkozásunk leírásába. Néhány lap volt, föllehetetlenül elmerült abbagyott kézírataim valamelyik szénakazlában.”⁸⁵*

Csak töredékesen villantak föl benne az egykori közös élmények – emiatt is gyakran kényszerült magyarázkodni önmagának. „*Az emlékek megörökítése – jó leírása – úgy elhalványítja a valóságot, mint a jó szobor a modelljét. Minél művészbibb, annál inkább általa-*

⁸³ Illyés, 1989. 23.

⁸⁴ Illyés, 1989. 229.

⁸⁵ Illyés, 1985. 6–7.

kítja, kiszívja szinte a vérét. Két remekbe ábrázolt emlék így nem is hasonlíthat egymásra. Egy emléket azért lehetne akár százféleképp is »hitelesen« ábrázolni.”

„Évekkel ezelőtt Flóra leírta – Ika számára hagyatéki olvasmányul – emlékeit József Attiláról. »Nem fogom elolvasni«, mondtam, nemcsak azért, mert őszintesége zavartalan működését akartam segíteni; zavar, ami titok lehet. Nyilván, mert a magam titkainak is biztonságot igényelek.”⁸⁶

Nos, ez lehetett a legfőbb gátja annak, hogy Illyés Gyula – jobbjára 1973–74-től kezdve – legfeljebb mozaikszerűen, a felettes én cenzúrájától ellenőrizve volt képes felidézni kinos emlékeit, amelyek csak a múlt idő szépitő messzeségéből visszatekintve váltak számára önigazoló érvénnyel kimondhatóvá.

„Fájdalmas életút József Attiláé; az elmaradt méltánylás miatt. De bánthatom, írói támadás, kartársi legyalázás – leszámítva a moszkvai mondatot – megkímélte.

A különbség köztünk: rám záporoztak. Mintegy természetadtán. Hiszen még az ő részéről is. Boldogan írnék barátságunk zavartalan idejéről. De – nem kérdés lenne? Nem enyhe farizeuskodás? A teljes igazság megváltoztatlanul nagy írói teljesítményt kívánna” – írta 1974. december 8-án.⁸⁷

Úgy tűnt, hiába edzette memóriáját, emlékei nem akartak határozott karaktert öltetni; a sikertelen kísérletek után tudományos érvekkel nyugtatta magát: „Lélektani alaptétel: az emlékezet föltétele a feledés; hogy valami fontos megmaradjon bennünk – hogy egyáltalán fontossá legyen – rengeteg dolognak háttérbe kell szorulnia, sőt teljességgel el kell tűnnie. Ezen a tudatnak az a vadászeb kaparása sem segít, amit őszinteségnek nevezünk. [...] Nem lehet kétszer belépni ugyanabba az emlékezetpatakba sem.”⁸⁸

Szívesebben idézte föl a barátság problémátlanabb időszakára vonatkozó emlékeket: a diákos csínyeket, a hosszú sétákat és heves vitákat, az agyvillogtató szóakrobatika-vetélkedőket, kivételes képességű barátja örökös jókedvét, kiapadhatatlan humorát, robbanásszerű nevetéseit. S a derűs epizódok sorolása közben, visszamenőleg igyekezett azonosítani a későbbi tragédia előjeleit.

„Telíthetetlen szívacs volt József Attila koponyája. Utólag azt kell gondolnom, hogy ami egyszer szemébe vagy fülébe került, az örökre beszívódott az elméjébe. Ezzel a képességével az irodalombarát társaságoknak csaknem minden esetben egykettőre a központja lett. Elősegítette ezt ötletgazdagsága, sok szokatlan véleménye és időn túl tartó kamaszos bája. A költészetben csodagyermekként jelentkezett.

Épp ily frissen beszívta agya az elméleteket is. És épp oly tömören, liktető-elevenen lökte ki. Ezzel kevesebb sikert aratott. Mert hisz viták során alkalmazta, a maga merész kapcsolású érveivel.”⁸⁹

„De valóban mindig olyan vidám volt ő? Igen. Másnak alig lehetett látni. És mégsem volt vidám. Ha utcán, ha kávéházban találkoztunk, megésett, hogy nem vette észre a közeledésemet. Vonásai ilyenkor feszültek voltak; homlokán a szemöldökizmok jellegzetes ómega betűje megmélyedett; szája körül az a keménység: mint aki fogait összeharapja. Egy kávéházban egyszer a nagy utcai ablaknál ülve várt. Előtte haladtam el a járdán; azt hittem, beteg, olyan szigorúan meredt az üres asztalra. De bent már a mosolynak és a tekintetnek azzal a derűjével lépett élem, mint kinek sürgetően boldog közlendője van.

Udvarias volt a világ iránt. Ruháját, cipőjét, akkor is, ha nem rá szabták, kifogástalanul tiszt-

⁸⁶ Illyés, 1990. 169.

⁸⁷ Illyés, 1990. 379.

⁸⁸ Illyés, 1985. 4–5.

⁸⁹ Illyés, 1985. 7.

tán, gondozottan tartotta, így arcvonásait is. Láttam valaha borotvátlanul, kócosan? Nem emlékszem. A zsebében hordott holmijai közt is rendet tartott. A szép, a kezét gyönyörködtető íróeszköz nekem is gyengém volt. Az első kicserélhető betétes rugós-nyomás Parker ceruzát az ő ujjai közül vettem ki sóváran, hogy megbámuljam. Irattáskája sem olyan tővel-heggyel összehányt, mint a többöbűnké. Szépen elosztva sorakoztak benne a könyvek, a füzetek.

Aki csak fölületesen ismerte, azt hihette; kellett magát, hízeleg; törleszkedik! De van ártatlanabb (s ösztönösen őszintébb), mint ahogy némely védtelen állatkölyök ölünkbe fészkel magát, esengi szinte a simogatást? Ahogy a csecsemők is ösztönös mosollyal, karnyújtogatóssal akarják lefegyverezni a föléjük hajló idegen világot.

Egyik napról a másikra változott meg ez a mindenki Attilája, ez a világ árvája. Vagy csak a mi kettőnk viszonyában lett hirtelen változás? [...] Vádlott-társak voltunk, nemzetgyalázási perben (a Sallai–Fürst-röpirat folyományaként). Több föllebbezésre, több tárgyalásra kaptunk egyszerre idézést. A bírósági várószobában épp csak biccentettiünk egymás felé; meglehet, hogy 1934 után azt sem. Az ok az én moszkvai utam volt az ő számára. Számomra az a cikk, amit ő erről az én kintlétem alatt itthon akart közzétenni. Ezt is, azt is tíz perc alatt helyére tehetjük volna. Halála előtt, Szárszóra indulása előestéjén tettük meg, a Siesta Szanatóriumában. A mosoly és a sírás görccsei percnyi szünet nélkül váltakoztak akkor az arcán órák hosszat.”⁹⁰

Az igazságtartalmában legkegyetlenebbül hangzó jellemzést is Illyés Gyula adta egykori barátjáról, valamikor 1973 táján, 1985-ben közreadott naplójegyzetében: „A nagykorúsága küszöbén álló költőt a világ afféle Naturburschként kezelte; változatlanul a csodagyermek villámlásait honorálta benne akkor is, amidőn a férfikori teljesítmény csodáira figyelhetett volna. Jókai tolla találta ki, hogyan készültek a szultánok udvaribohóc törpéi. Az élénk eszű öt-hat éves gyermek testét cserépedénybe zsugorították: csak a feje nőhetett. A kép kegyelet-sértő, de igazságot idéz. Akkori környezete a »Nincsen apám se anyám« oly tragikusan szeretet-szomjas költőjét ilyen kelepcébe szorította merő jóakaratból, elismerése őszinte jelül.”⁹¹

A külvilágból beszüremelő, kényszerítő emlékeztetők – egy-egy József Attiláról szóló cikk vagy kötet megjelenése – a naplójegyzetek tanúsága szerint – rendszerint önvizsgálatra késztették az író, a nyilvánosság előtt azonban feltűnően ritkán emlegette tragikus sorsú költőbarátját. Míg többi kortársáról – különösen Babitsról és közvetlen munkatársairól, a *Nyugat*, *Válasz* és a *Magyar Csillag* köréről – gyakran és szívesen írt, József Attilával többnyire csak érintőlegesen foglalkozott. Nagy Lajosról szóló emlékezésében például úgy jellemezte az író szegénységét, hogy „neki még József Attila is hi-telezője volt”, de még sejtelmesebb – és fantáziaserkentőbb – az a megjegyzése ugyan-ebben a tanulmányban, hogy „József Attiláról ő tudta a legtöbbet”.⁹² (Feltételezhetően 1934-ben, a moszkvai írókongresszusra utazva cserélték ki véleményüket az Illyés meghívása miatt felháborodó, barátjával szemben ekkortól ellenségesé vált költőről.)

Hidas Antalról – József Attila moszkvai ellenlábásáról és Szántó Judit elvált férjéről – is többször írt Illyés, hiszen 1920 óta ismerték egymást. Ám miközben rá emlékezett, nem lehetett nem észrevenni a sorokban bujkáló József Attila-párhuzamot: „Abban a korban voltunk, amikor az egymást kimeríthetetlenül hazakísérő fiatal emberek hirtelen helybe cövekelődnek, s az egyik, szembehelyezkedve a másikkal, elmond, ott a gyaloglók sodrásában ele-jétől a végéig egy verset a másikkal, olyat mégpedig, amelyet az is betéve tud.”⁹³ Az idézet Hi-

⁹⁰ Illyés, 1990. 163–164.

⁹¹ Illyés, 1985. 10–11.

⁹² Illyés, 1964. 74., 77.

⁹³ Illyés, 1975. II. 569.

dasról szól, de áthallása nyilvánvaló: a József Attilával átsétált-átvitatkozott estékre, közös versmondásokra utal, felismerhetően.

Hiába fogalmazott azonban Illyés – a félreértések elkerülése érdekében – különös körültekintéssel, szinte patikamérlegben mérve szavait – nem szabadulhatott a bűnbak ráosztott szerepétől. A néma ellenszenvtől a nyílt és alattomos támadásokig sokféle lelki atrocitás érte, szinte haláláig – ezért aztán különösen érzékenyen reagált mindarra, amit a kortársak emlékirataiban önmagáról, Flóráról és József Attiláról olvashatott.

Vágó Márta visszaemlékezése – melyből a *Kritika* című folyóirat közölt részleteket 1974-ben – naplója tanúsága szerint lenyűgözte, megborzongatta, egyszersmind önvizsgálatra és kritikára készítette: „*Nem bírom a saját memóriámban, de egy-két tévedése bizonyos. [...] Márta későbbi érzelmeit vetíti vissza*”⁹⁴ – vélekedett először. Később, a könyvet is elolvastva, átértékelte véleményét, Flóra asszony pedig talán ekkor kapott ösztönzést saját emlékiratai kiegészítésére.⁹⁵

Más kortársak is közreadták azonban emlékezéseiket, a posztumusz József Attila–Illyés Gyula „perben” nyilvánított – gyakran elfogult, „utóítéletes” – vélekedéseikkel együtt. A folytonos támadások célkeresztjébe került Illyés azonban következetes volt önmagához: továbbra sem akart nyilvánosan mentegőzni. 1974. október 17-én ezt írta naplójába: „*Baráti jóakarata. Kora délelőtt föl hív Bányász György, volt iskolatársam. Most olvasta el Fábrián Dániel könyvét József Attiláról – siessek megvenni, az Írók Boltjában még kapható. De a végét ő maga is szívésesen fölolvassa. Azt tagolja igen hangsúlyozottan a telefonba, hogy József Attila halálát közvetlenül én okoztam; 1937 nyarán egy kávéházi társaságból együtt távoztam Flórával: József Attila ettől esett abba a szomorúságba, amelyből nem tudott talpra állni. »Mit fogsz erre válaszolni?«*

⁹⁴ Illyés, 1990. 63.

⁹⁵ „1975. június 23. Könyvhirdetésben: Vágó Márta könyve. Elolvassam? A közölt részletekből – meg a kihagyottakból – kiáradt már az ellenszenv. Ez is csak fölzaklatással végződné. S amit mondhatnék, oly árnyalatos, egész könyv kellene hozzá. Azt megírni pedig – egyebek közt – tisztességtelen versenynek is érzem, hiszen csak én beszélnék benne, s nem József Attila is.”

„1975. július 23. Flóra belekezdett Vágó Márta könyvébe. Már az első fejezet után: ő nem ilyen József Attilát ismert meg. Nem ilyen »röhíncselőt« – de nemcsak Vágó Márta szerencsétlen kifejezései bántják-e vajon elsősorban is az ízlését? De – mint lélektanhoz értő – képtelenségnek tartja (mert különben emlékező zseninek kellene tartania), hogy valaki utcai beszélgetések – és filozófiai viták – apró részleteit a színpadi jelenetek ilyen dramatizálásával tudja hitelesen föl-eleveníteni annyi év (14!) után. De József Attila jelleme sem ilyen, megszorultságában sem ilyen anyagias, már-már – hasznosító. Azt mondtam neki, amit már egyéb alkalommal is: pótolja (akár valami utóíráttal), amit évekkal ezelőtt Ika számára (siron tüli olvasmányul) lejegyzett. Azt máig nem olvastam, ezt sem fogom elolvasni, még ha biztatna is rá, s ezt tudnia kell, mielőtt egy szót is papírra vetne: emlékeink meztelensége kényesebb magántulajdonunk testi meztelenségénél is.”

„Aug. 5. Vágó Márta könyve, egyben látva, végigolvasása után. Új arculatokat, helyzeteket ábrázol megrendítően. Hitelesen (?) is, ha elfogadom Márta – ahogy maga is mondja – rendkívüli emlékezőtehetségét. Flóra szerint »zseniális« – ha még a részletek is úgy estek meg. (Magamra azonban nem ismerek, ahogy már említettem.) Márta szerelme, úgy látszik, őszinte; megható nem egy levele. Ami tévedés, nyilván mástól hallott adat.”

„Szept. 22. Mennyi kéjes csámcsogás kísérte a tudósításokat Júlia már özvegvi viselkedéséről, csupán azért, mert nagyon is hétköznapian volt butuska. Milyen kiábrándulás, hogy Lilla nem egy személy volt, és így Csokonai korai haláláért már csak emiatt sem égethető meg Vajda Julianna. Milyen hiány hasonló közszerződés kielégülésben, hogy József Attila betegségéért, öngyilkosságáért Flóra nem okolható.” – Illyés, 1991. 135., 189., 227.

„1982. december 4. Héra cikke Vágó Márta emlékiratairól: vagyis József Attilához való kapcsolatáról. [...] Elmarasztalja Mártát, hogy anyaszerepet vállalt, gyermekké törpítve azt, aki – felnőtt ideálja volt. De hisz épp ez volt Márta – önfeláldozása. (Hogy az irodalom oltára előtt – is? Ott is. De még így is – ember-mentő – szándékkal, nemesen!)” – Illyés, 1995. 202.

Csak ide írom le: 1934 tavaszától JA-t csak 1937 októberében láttam viszont; 1937 nyarán egyáltalán nem találkoztam JA-val, legkevésbé Flóra társaságában – mert Flórával sem.

És: még Fábíán Dániel is jóakarátu okfejtő, még Bányász György jóakarátu hírközlőt. De bennem a visszhang: kíváncsiorolni a »köztudat«-ból; az életből.

Mert hisz a cáfolat volna az igazi megaláztatás; ha ilyen hangokra válaszolva mondanánk el, hogy JA megmentésére én is egyetértettem azzal, hogy Flóra hozzámegy feleségül...»⁹⁶

1975 májusában „szívárogtatta ki” Illyés először – Gách Marianne újságíró előtt, aki József Attiláról szeretett volna interjút készíteni vele –, hogy felesége megírta ismeretségük történetét, de nem a nyilvánosság számára, hanem leányuknak, Ikának, mint egy hagyaték gyanánt, s ő nem fogja soha elolvasni a mintegy százlapnyi visszaemlékezést.⁹⁷

A hetvenes évek közepén, József Attila válogatott levelezéskötetének sajtó alá rendezése alkalmából született az a naplóbejegyzés, amely arra vonatkozott: engedje-e Flóra közölni azokat a leveleket, amelyeket annak idején József Attilának írt, s amelyeket megkérdezése nélkül meg akarnak jelentetni. „Engedje közölni, ez a válaszom. Ha lesz még figyem száz év múlva is erre a korra, akkor fog derengeni (nagyjából) az igazság. Fehér Rózsa mondta, hogy J. A. írásainak egy részét ma is »zárlat alatt« tartják – az ő »érdekében«. Azt a cikket is, amelyet Nagy Lajos és az én moszkvai utam kapcsán akart közölni. Letiltották Komlós Aladárnak azt a (kinyomatott) visszaemlékezését is, arról, hogy milyen éles ellentét volt J. A. és köztem az antiszemizmus kérdésében. S nem én voltam az!... Akkor! És mikor (Balatonszárszóra) távozása előtt magához kért (a Sziesztába), »tisztázni végre mindent«? És ugyanakkor Kodolányi és Lőrincet is? Veliük mit akart tisztázni? Lesz egyáltalán pillanat a »tisztázásokra«? Vagy igaz az, hogy minden legenda csak hamisítással lehetséges? Mikor kerülünk végre Európába?»⁹⁸

Nem véletlenül morfondírozott legendáról és hamisításról ekkoriban Illyés, aki csak úgy lehetett első számú, elismert és köztiszteletben álló író az egypártrendszer Magyarországon, ha politikailag lojális volt – és került az összeütközést a hatalom birtokosaival. (A hetvenes évek közepén még sejteni sem lehetett a Szovjetunió valamikori összeomlását és a rendszerváltás közeledtét. Ennek tükrében az is érthető, hogy az élvonalbeli írók, főleg a húszas-harmincas években indult „nagy generáció” tagjai – köztük Illyés, Déry Tibor, Németh László vagy Vas István – közeli kapcsolatot ápoltak a korabeli kultúrpolitika legfőbb irányítójával, Aczél Györggyel, aki kifejezetten kereste az alkotó művészek társaságát. – Természetesen a rendszerváltó írónemzedék – elsősorban Petri György, Konrád György, Nádas Péter, Esterházy Péter és kortársaik, valamint az előttük járó generációhoz sorolható Mészöly Miklós vagy Nemes Nagy Ágnes – nem tartott igényt a hatalom kegyére, sőt...)⁹⁹

Ebben a kényszeredetten családias, félhivatalos közegben gyakran szóba került József Attila neve. Mi több: Aczél György kívánságára egy idő után már mintegy „ráosztott” feladatként nyomasztotta Illyést, hogy szembenézzen a József Attilához fűződő barátságának ellentmondásos emlékeivel.

⁹⁶ Illyés, 1990. 324–325.

⁹⁷ Illyés, 1991. 101.

⁹⁸ Illyés, 1991. 356.

⁹⁹ Az 1956-os forradalom utáni irodalmi helyzetképről I. Standeisky Éva: AZ ÍRÓK ÉS A HATALOM. 1956–1963. 1956-os Intézet, 1996. – Aczél György pályarajzát I. Révész Sándor: ACZÉL ÉS KORUNK. Sík Kiadó, 1997.

Naplójegyzete 1976. június 7-én: „*Vácsora Déryéknél, Ella, Aczélék. Latinovits öngyilkossága. Miért vonat elé s a Balatonnál? Mint B. Nagy László is. A vasutasok szerint mintha az egész országból ide mennének az öngyilkosok, József Attila példájának bűvöletében. Ahogy valamikor a Ferenc József-híd Turul-madarára másztak föl. [...] Mennyi öngyilkosság ebben az országban.*”¹⁰⁰

Másnap visszatért a témára: „*Tegnap Tiboréknál A. Gy. annak záradékául, hogy a balatoni vasútvonal már-már öngyilkosok búcsújáró helye: ő bizonyos, hogy József Attila nem szándékosan küszött a vagonok közé, hanem tompult éberséggel, a sok csillapító hatása alatt. Ő részletesen kivallatta az akkor odahívott rendőrtisztet. Ez volt a véleménye Dienesnek is, aki Petőfi halálának detektívi kinyomozása után valóságos szakértővé képezte magát az irodalmi gyászeselekben, készen volt már az adatgyűjtéssel József Attila utolsó óráit illetően is.* »De hát – maradjon a legenda« – így Aczél. *S a búcsúversek? Folyt a hozzászólás. Egyedül Flóra, akinek leglényegesebb véleménye lehetett, hallgatott, figyelte, mi alakul ki. A legenda itt – építő erejű.*”¹⁰¹

Három év múlva Aczél György úgy vélte, ideje a nyilvánosság előtt is kiállnia Illyésnek egykori barátja mellett. „*1979. december 14. Aczél üzenete – József Attila 75. évfordulójára, a bizottságban én is, előadással vegyek részt: ez az alkalom, hogy... Holnap idetelefonál a válaszáért. Nem. De miért is valójában? Odatolakodni a fénybe? Mert még mindig tele a levegő a mendemondákkal? Összeférhetlenségi érzés most is. És – az idegenkedés minden külsőséges szerepléstől.*”¹⁰² S amikor sürgették a kiállást, 1980. január 8-án megfogalmazta magának a legszívszorítóbb – legmélyebbről fakadó – indokát: „*Miért nem vehetek részt a József Attila-ünnepélyeken – születése 75. évfordulóján – sorakozva a TV elé is? Feszélyez – szégyenkezésig –, hogy én még élek.*”¹⁰³

Illyés Gyula életének utolsó három esztendejében – talán már a „puhuló diktatúra” demokratizálódó szellemiségének hatására – egyre nagyobb nyomás nehezedett a némasági taktikát folytató íróra és feleségére. Tépelődést, bizonytalanságot tükröznek ekkori följegyzései is. „*1980. március 29. Reggel Flórával: publikálja-e a József Attilától kapott leveleket. Kommentárral? Írja meg ismeretségiük történetét? Hogy ő mit válaszolt mindig röviden? (Mert mindig mindenkinek rövid – tartózkodó – levelet írt.) Vágó Márta számomra elriasztó íróiskodása. Egyszer Flóra írt már erről hagyatékul Ikának. Azt én szándékosan nem olvastam el. Most is azt mondom: írja meg emlékeit úgy, hogy az én szemem elé sose kerül. Vegye elő egyenként a leveleket, s a hozzájuk fűzött ismertetésből önként kialakul tán egy egész életrajzrészlet, íróiskodás nélkül, tehát hitelesen, vagyis végül mégis igazi írói munkaként.*”¹⁰⁴

„*1980. április 9. Itthon Aczél kézírata, amelynek »átnézésére« már tegnap megkért, Flórán át. Világos, jó összefoglalás József Attila pályájáról. Ez lesz az ünnepi beszéd. Néhány nyelvvelhellyességi javítás és a végére ajánlat: hasonlítsa össze J. A.-t a többi modern költővel, akik a proletárság ügye mellé álltak – Majakovszkij, Wölker, Aragon, Éluard, Nezval, Neruda: azoknak is első nagy versbe foglalója J. A. Ez lehetne egyszerre nemzeti büszkeség is és a világirodalom gazdagítása.*”¹⁰⁵

A KHÁRON LADIKJÁN írója, ahogy súlyosbodott betegsége, egyre többet foglalkozott az elmúlás gondolatával – s közben különös lelki átváltozáson ment keresztül: már-már József Attila egykori gyermeki függésére emlékeztető módon, mind kétségbe-

¹⁰⁰ Illyés, 1991. 410.

¹⁰¹ Illyés, 1991. 412.

¹⁰² Illyés, 1994. 165.

¹⁰³ Illyés, 1994. 177.

¹⁰⁴ Illyés, 1994. 227.

¹⁰⁵ Illyés, 1994. 230.

esetebben kapaszkodott asszonyába, aki nélkül már-már életképtelennek érezte magát. „1980. április 29. Ha – ahogy most a kórházi megpróbáltatások alatt – a halál óráiban is mellettem lesz Flóra, könnyebben viselem el, ezt már tisztázta magamban.

De ha ő megy el előbb? Ez elfogadhatatlanabb, mint maga a halálom. A megkönnyítő tervezés: hogyan tudok addig a percig annyi mérget összeszedni, hogy egy perccel sem éljem túl.”¹⁰⁶

A depressziós rohamok azonban nem az öregedéssel járó tünetek voltak Illyésnél. Kamaszkora óta küzdött „a lelki pokol”, „az alaktalan szomorúság” kísértése ellen, melyet szüleitől örökölt alkati fátumként tartott számon – s attól félt, őt is eléri a családi végzet.¹⁰⁷ A PUSZTÁK NÉPÉ-ben érzékletes leírást adott szépséges, vidám alaptermészetű, gyermeklelkű édesanyja fokozatos és titokzatos kedélyborulásáról.¹⁰⁸ (A leírás kísértetiesen emlékeztet József Attila „Mamájának”, Pócze Borbálának lelki átváltozására, miután József Áron sorsára hagyta feleségét és gyermekeit.)¹⁰⁹ Ennek a vallomásnak a tükrében az is érthetővé válik, amit Illyés egyik naplójegyzetében¹¹⁰ említ: miéért látogathatta oly sűrűn Pestre költözött édesanyját – még az ő távollétében, sőt tudta nélkül is – József Attila. Az anyai törődést kamaszkora óta nélkülöző költő gyakran csak azért villamosozott ki a Lehel útra, Illyés Gyula édesanyjához, hogy az elmaradhatatlan bögre kávé, vajás kenyér elfogyasztása és bizalmas beszélgetés után lefeküdhesse aludni a kényesen tisztán tartott lakás díványán. A barátságot – éppúgy, mint a szerelmet – szó szerint testvéri (azaz testi-lelki azonosulást feltételező) kapcsolatnak tekintő József Attila így kölcsönözött magának – ha illuzórikusan is – otthonélményt.

Az ambivalens anyai kedélymintát magukba vetítő, labilis idegrendszerű költők pszichés hasonlósága az erős, gondoskodó, támaszt nyújtó és gyógyító képességgel megáldott nőideál iránti közös vágy természetét is megmagyarázza. József Attila pszichoanalízis iránti szenvedélyes érdeklődése közismert – Illyést azonban inkább a lélekelemzés ellenségének tartották később, a LÉLEKBŰVÁR című vígjátéka (1948) alapján,

¹⁰⁶ Illyés, 1994. 235.

¹⁰⁷ 1968 augusztusában jegyezte föl mindazt, amit az egyre gyakrabban rátörő – kilátástalanságérzést, halálfélelmet gerjesztő – rohamok lelki okairól megsejtett: „Noha külsőleg semmi nem látszik rajtam, betegségem oly súlyos, hogy életemet érzem veszélyben. [...] Ennek a lelki pokolnak – a depressziónak – okozója legegyszerűbben kifejezve az édenkert elvesztése. A pszichiáterek nyelvén az a megrázkódtatás, amelyet a gyermek akkor szenved el, amikor a valami miatt túlzott anyai szeretet védőköréből hirtelen kikerül, egyik napról a másikra, brutálisan. Az új, a már kiméletlen környezetben is igényt tart a szeretetre. Az első – természetes – sérelmeken még úgy-ahogy úrrá lesz, maga erejéből próbál érdemes lenni arra a kivételes boldogságra, amelyet nemrég egy kivételes helyzetnek köszönhetett. Nem sikerül, nem sikerülhet. [...] Ezúttal harmadszor bírkózom laokooni helyzetben, ilyenfajta depresszióval.” – Illyés, 1989. 263.

¹⁰⁸ „Anyám szép volt. Üde, lányos szépség, egy kicsit tatáros arccal, de tiszta, finom arcborrrel s mindvégig ártatlan gyermeki tekintettel. Gyermekkorunkban megszoktuk, hogy amikor valami ismeretlen helyre vitt bennünket, mindenki lánytestvéreinknek nézte; készülvünk ezekre a félreértésekre, és ki nem fogtunk a nevetésből; ilyenkor ő maga is gyerek lett, lelkileg valóban egyvású velünk. Már nem él. Képeslapok forgatása közben néha szinte kihagy a szívverésem egy-egy »Sárközi menyecske« vagy »Asszonyok a templom előtt« láttán; az ő tekintete néz felém, az ő mosolya bujkál az idegen arcon, mintha lényének alkatrészei önállóan tovább élének; gyakran az egész arc meghökkenően az övé, mintha nem a sírba, hanem valahová Tolna déli, magyar vidékeire költözött volna; ahová pedig, tudtommal, soha semmi rokoni vagy származási köpocs nem fűzte. [...] Anyám minél rosszabbul érezte magát, annál nagyobbakat hallgatott, társaságban csakúgy, mint az életben. [...] Nem húzódtott el környezetétől, nem érezte különnek magát, csak elvágódott. Pusztai volt, ott született és nevelkedett, jól megvolt a legalja rétegben is, de kicsoda erővel igyekezett mégis el – kiszabadulni innen. Hová? Maga sem tudta. Egyre többet hallgatott. Kiskorunkban, emlékszem, még reggeltől estig énekelt, s nem bánta, ha a fél pusztá odagyűlik az ablak alá, amikor mint egy különszámot, a »János vitéz« áriáit dalolta, amelyet a palfjai tanítónétól sajátított el. Aztán mintha elvágták volna kedvét, akár egy izmot. Valami megbénult a lelkében. Sose tudtam meg, miért. Erről a korszakról, mint általában mindenről, ami fáj nek, előttem is haláláig hallgatott.” – Lásd: Illyés, 2003. 40., 68.

¹⁰⁹ Vö: József J., 1999. 11.

¹¹⁰ Illyés, 1985. 6–7.

melynek nevetségessé tett főhősét Bak Róbertről, József Attila utolsó kezelőorvosáról mintázta.¹¹¹ Illyést – személyes fenyegetettségerzése miatt – sokkal inkább izgatta Szondi Lipót sorsanalízis-teóriája. Tiltakozott a biológiai determináció, a megmáshatatlanság, ösztön vezérelte sorsmodellek érvénye ellen¹¹² – s ha csak tehette, szenvedélyesen vitakozott a negyvenes években Svájcba települt tudóssal,¹¹³ akit azonban rendkívül tisztelt.¹¹⁴ Még vizsgálati módszerét is alkalmazta a Kozmutza Flórával közösen készített LÉLEK ÉS KENYÉR című szociográfia (1939) anyaggyűjtési fázisában, a Szondi-teszt segítségével tárva föl a magyar parasztgyerekek lelki profilját.¹¹⁵

A József Attilával kapcsolatos, meg-megújuló vádakkal haláláig viaskodott – s talán naplójegyzeteinek majdani publikálásától várta az utókor fölmentő ítéletét: „1982. december 1. A rossz filmekben mozognak így (a rossz forgatókönyvből létre törekvő alakok), ahogy a mai néző az 1936–37-es esztendőkről »képet alkot« magának. Csak egy (részlet) jelenet. Ki akarta Flórát magához ragadni? Én ismertem meg őt előbb. József Attila én-utánam. Mintha nem Flóráé lett volna a döntő – ahogy a mai divatszó mondja –, az »elhatározó« szerep. Azzal, hogy természetétől húzódozott minden »szerep« elől. Attilát választotta. Tiszta lény volt egy mocskosító – csak mocskolást-figyelő – komédiában. Mely épp ezért lett – hány részletében – tragédia.”¹¹⁶

Képtelen volt elszánni magát a külvilág által sürgetett, öntisztázó tanúvallomásra – felesége azonban ezt a terhet is levette a válláról, amikor 1980-ban újra elővette az 1962-ben elkezdett, családi hagyatéknak szánt visszaemlékezéseit, hogy végleges formába öntse (s férje halála után, előbb a kutatók számára, majd a rendkívüli érdeklődésre való tekintettel, nagy példányszámban is közzétegye). Illyés még tanúja volt az előkészületeknek: „1980. május 24. Testes könyv a Petőfi Irodalmi Múzeumból: József Attila levelezésének fősorolása. Flóra belekezd végre emlékei leírásába; illetve az előbbi átjavításába. Azt se láttam. Rövid vita, miért ragaszkodom ahhoz, hogy azt sem fogom elolvasni, soha, amit most hozzájegyez. Hogy hátsó gondolatban se legyen tekintettel másra, mint a tényekre. Ezt a hátalépesemet vállalnom kell, még – hiúságként is.”¹¹⁷

¹¹¹ Vö. Harmat, 1994. 421.

¹¹² Vö. Domokos, 1997. 282–283.

¹¹³ Szondi Lipót (1893–1986) ideg orvos, pszichiáter 1941-ben a zsidótörvény következtében elvesztette állását. 1944. július 30-án egy cionista mentőakció keretében, szervezett csoporttal elhagyta Magyarországot, majd 1944. december 7-én a Bergen Belsen-i táborból Svájcba került. Zürichben telepedett le véglegesen, itt építette ki maga körül a Szondi-kört. Pszichiátriai, pszichológiai praxist folytatott, továbbfejlesztette a Magyarországon megkezdett tudományos elméleti és gyakorlati kutatásait. 1947-ben megalapította a Kísérleti Ösztöndiagnosztikai és Sorsanalitikai Munkaközösséget, 1958-ban létrejött a Sorspszichológiai Nemzetközi Kutatási Központ, 1961-ben a Svájci Sorsanalitikus Gyógytársulat. 1969-ben egy sikeres sorsanalitikus terápia után a gyógyult páciens családjának adományából jött létre a Szondi Intézet (Stiftung-Szondi-Institut). 1981-ben a Sorbonne díszdoktorrá avatta. (Forrás: MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON – OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://www.mek.ujfhu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC14240/15223.htm>)

¹¹⁴ Harmat Pál idézi Illyés utolsó rádiós nyilatkozatát, melyben „a nagy magyar költő meleg szeretettel beszélt a sorsanalízis megalapítójáról, s a vele történt találkozást élete egyik legnagyobb élményének mondta. Szondi rendkívüli koponya és nagy jellem – szögezte le Illyés. Amikor a riportert elmondta, hogy Szondi továbbra is Magyarországot tekint a hazájának, Illyés ezt meghatónak tartotta azután, ahogy a haza elbánt vele. Ő is sokat harcolt azért (valószínűleg 1945–1948 körül), hogy hívják haza. »Ebben sajnos nem sikerült olyan eredményt elérnem, amelyet szerettem volna. Elismerték őt, de nem kapta meg a rangot, amit megérdemelt volna.« Az üldözések idején ők, Illyések minden segítséget felajánlottak Szondinak.” – Harmat, 1994. 421.

¹¹⁵ „Eredményeit így összegezte: a falusi gyermek szorongásokkal van teli, egyénisége érvényesítésében meggátolt, nemleg éretlen, az élet örömeit szeretné élvezni, de nem képes rá, és nagyon elhagyott. Bár Illyés röviden ismertette a Szondi-elméletet is, a műben inkább a tesztet alkalmazta, mint magát a teóriát.” – Lásd: Harmat, 1994. 423.

¹¹⁶ Illyés, 1995. 201.

¹¹⁷ Illyés, 1994. 239.

Ha a felesége emlékezését nem is, másokét egyre gyakrabban olvasta Illyés Gyula, mert a „költészet napján” és a többi, József Attilával kapcsolatos évfordulón tematikus összeállítások, emlékcikkek, interjúk, új dokumentumok jelentek meg a költővel kapcsolatban – s ezek bizony nem lehetnek számukra derűs olvasmányok. Ennek az érzésnek is nyoma van Illyés naplójegyzeteiben. „1980. december 29. Rossz – álmatlan – éjszaka után rossz reggeli hangulat. A Kritikában Vezér Erzsébet interjúja Hatvány Bertalannal, József Attila utolsó pesti napjairól. Flóra az éjszaka olvasta el – szomorúságának, levertségének oka ez is.”¹¹⁸

Illyés Gyuláné – a férje védelmében

Az évfordulók tehát, akarva-akaratlan, kényszerítő erővel hatottak az Illyés házaspár emlékezetére. Nemcsak a naplójegyzetek, hanem a Flóra asszony könyvében olvasható előszók dátumai is erre utalnak. Illyés Gyuláné JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIÓRÓL című visszaemlékezése – melyet 1984-ben Békéscsabán, majd 1987-ben a Szépirodalmi Könyvkiadónál adtak ki – három előszót is tartalmaz. Az első 1962-ben, József Attila halálának 15. évében, a második 1980 júniusában, a költő születésének 75. évfordulója „hatására” íródott, míg a harmadik öt évvel később készült, s azzal az ígérettel zárult, hogy „az új, kiadatlan dokumentumokkal bővített könyv József Attila halálának ötvenedik évfordulójára, 1987-ben jelenik meg”.¹¹⁹

A középső, vallomásértékű előszó az idős Illyés házaspár közös szorongásairól, mind elviselhetetlenebb közérzetéről tudósít. A hetvenöt éves Flóra asszony 1980 júniusában úgy érezhette: mit sem változott megítélésük 1937 decembere óta. „Azt reméltem, hogy az elmúlt évtizedek alatt eltűnnek vagy legalább elhalványodnak a hármónkat – József Attilát, Illyés Gyulát és engem – érintő, bántó hiedelmek, félreértések. De még a durva rágalommal sem csúttak el. Csupán jellemzésül említmem: néhány éve csak, hogy Illyés Gyula postán, aláírás nélküli nyílt levelezőlapot kapott, újságból kivágott nagybetűkkel, a következő szöveggel: JÓZSEF ATTILA GYLKOSA. Néhány hete pedig ugyancsak névtelen levelet hasonló tartalommal, hosszú gyalázkodással. Sőt legutóbb is – még műveltebb gondolkodásúnak látszó közt is akadt névtelen, aki »márványszívű«-nek nevezte emiatt Illyés Gyulát.

Írásom legfőbb indítéka az, hogy letörlődjék férjemről a »bélyeg«, amit olyan igazságtalanul ütöttek rá.”¹²⁰

A kötetben mindvégig érződik is a magyarázkodás, az öntisztázás szándéka – emiatt nem tekintette sok olvasó hiteles dokumentumnak az egykori múzsa kései beszámolóját. Az óvatos fogalmazás, valamint a szerző mindvégig érzékelhető igyekezete, hogy a lehető legkevesebbet tárja föl szemérmesen védelmes magánszférájából, nem segített eloszlalni az őszintétlenség gyanúját és a makacs előítéleteket. Az irodalomtörténészek azonban váratlan kincsként fogadták a kötetet, hiszen a koronatanú akkor világitotta meg József Attila betegségének és utolsó szerelmének konkrét történéseit, amikor már senki sem számított arra, hogy a Flóra-versek ihletője valaha is megszólal mindhármuk ügyében.

Mielőtt azonban Flóra asszony rászánta volna magát arra, hogy publikálja emlékezéseit, túl kellett élnie a legnagyobb próbatételt: férje-támasza halálát. Illyés Gyula kórházi ágyánál – fölelevenítve régi szokását, a naplórást – a beteg utolsó heteinek

¹¹⁸ Illyés, 1994. 308.

¹¹⁹ Lásd: Illyésné, 1987. 7–9.

¹²⁰ Illyésné, 1987. 8.

krónikásává vált. Leírta férje lelki szenvedéseit: „1983. március 14. hétfő. Gyula napjában többször is el-elszunnyad, vagy nyugodtan fekszik, nagyon keveset beszél. Mellette ülök, összekulcsoljuk a kezünket. – Ilyenkor vajon mi foglalkoztatja? Egynehány szava – mondata – elárulja, hogy a »múlt«. A sok gyanú, rágalom, vád és támadás, ami élete hosszán érte. Sok – olykor egymással ellentétes meggyőződésen állók részéről egy időben is. A testi fájdalmakat Gyula hőiesen viselte, de a lelki szenvedésre szinte túlzottan is érzékeny volt. Ez súllyesztette őt a depresszió mélységeibe.”¹²¹

1983. április 3., húsvétvasárnap arról is beszámolt, miként gyóntak meg egymásnak, utoljára: semmit nem titkoltak egymás elől, s minden „vétkük” alól – visszamenőleg és előre – eleve föloldozták egymást.¹²²

A tisztázás szándékával közzétett, JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL című emlékirat – melyet Illyés Gyuláné lánykori följegyzései alapján pontosított – már első, korlátozott példányszámú megjelenése idején szenzációként hatott, hiszen a két költő és a közös múzsa kapcsolatáról mindaddig csak pletykák keringtek, dokumentum alig állt rendelkezésre. Irodalomtörténeti nővumnak számítottak József Attila Flórának írt, addig ismeretlen levelei is. Illyés Gyuláné naprakész dokumentációja alapján nemcsak hármuk kapcsolatának krónikája rajzolódott ki az olvasók előtt, hanem a költő betegségét is új megvilágításban szemlélhették a kutatók és az érdeklődők. A pszichológus-gyógyepedagógus szerző hiteles beszámolója alapján ugyanis meg lehet kérdejelezni a József Attilát kezelő orvosok korabeli, minden bizonnyal téves diagnózisát. A skizofréniával kezelt költőről ugyanis Flóra asszony leírásai alapján kiderült – amit a befejezetlen Rorschach-vizsgálat értékelése is alátámasztott –, hogy nem a skizofrénia hatalmasodott el rajta – amint azt dr. Bak Róbertnek, utolsó orvosának a patográfiája vélte bizonyítani¹²³ –, hanem a borderline-szindrómának nevezett magatartászavar tünetei váltak „hangossá” élete utolsó két esztendejében.¹²⁴ (A kortársi emlékezések írói többnyire „őrültnek”, „elmebetegnek”, de legalábbis „zavarodottnak” jellemezték utolsó hónapjaiban József Attilát – ám éppen a ránk hagyományozott, „szent szöveg”-ként kezelt minősítések alapján vélhette úgy az utókor, hogy orvosi diagnózisokat olvas, és bármily különös: az élete utolsó pillanatáig tiszta gondolkodású, bámulatos alkotóképességű költő öröklött elmebajának lett az áldozata.)¹²⁵ A közös múzsa tehát kései könyvében nemcsak néhai férjéről, hanem egykori „vőlegényéről” is letörölte az igazságtalanul ráütött stigmát.

¹²¹ Illyés, 1995. 236. – Illyés Gyuláné közli könyvében Illyés Gyula 1937. december 12-én neki írt levelének szövegét – az elsőt, melyet tőle kapott –, majdani férje pillanatnyi lelkiállapotát és depresszióra való hajlamát dokumentálva. Lásd: Illyésné, 1987. 131–132.

¹²² Az 1983. február 13-tól április 15-ig tartó betegségnapló és az író halálának leírása az Illyés-naplók utolsó kötetében, A SEMMI KÖZELÍT címmel jelent meg, immár Illyés Gyuláné halála évében – a kötetet leányuk rendezte sajtó alá. – Illyés, 1995. 250.

¹²³ Bak Róbert dr. JÓZSEF ATTILA BETEGSÉGE címmel már a Szép Szó 1938. január–februári emlékszámban közreadta a költő részletes patográfiáját. Sokáig „lappangó”, „schizofreniás elmezavart” rekonstruált, s nemcsak az általa ismert élettényeket, hanem a költő verseit is bizonyíték gyanánt használta fel a „kórfolyamat” illusztrálására, ezzel az öngyilkosságot mintegy elkerülhetetlen, végzeteszerű tettként tüntette föl. Egyszerre ütötte rá tehát a halott költőre az elmebetegség stigmáját – s mentette föl önmagát és valamennyi, József Attila kezelésére vállalkozó orvost, pszichoterapeutát a szakmai felelősség alól. Ez az autentikusnak tűnő, tudományosan megalapozottnak látszó jelentés mindmáig meghatározza a József Attila elmebetegségét kész ténynek tekintő közgondolkodást. – A patográfia szövegét l. KORTÁRSÁK, 1014–1022.

¹²⁴ Lásd: Bagdy, 1992; Cserne, 1992; Garai, 1992. Ugyanerre a következtetésre jutott időközben Németh Attila, 2000, valamint Udvardi, 2004.

¹²⁵ A kirekesztő-neurotizáló stigmatizáció folyamatáról l. Stark–Bókay, 1980, ill. Bókay–Jádi–Stark, 1982.

A szakma és a közvélemény mégis ellentmondásosan fogadta Illyés Gyuláné könyvét, talán mert túl sokáig kellett várni a régóta esedékes föltárulkozásra. A meggyökeresedett előítéleteket sem sikerült minden esetben eloszlatni. Voltak, akik kétségbe vonták az emlékező őszinteséget, mások szerint mindvégig érződött a szövegen a magyarázkodás, a „szerecsenmosdatás” szándéka. Pedig az emlékezés korrekt, érzékletes és szabatos – és ha vannak is benne folytonossági hiányok vagy homályos részletek, a mű hiánypótló és megkerülhetetlen. Nélküle sohasem tárult volna föl részleteiben ez a tragikus érzelmi háromszögtörténet, mely a magyar irodalom egyik legszebb, legkülönösebb szerelmi versciklusát ihlette.

A megkésett emlékezés íróját egyik kritikusa – az Illyést nagyra becsülő, Franciaországban élő író-történész, Fejtő Ferenc – vette védelmébe 1989-ben, mondván: „*Flóra beszámolójának őszinteségében nem lehet kételkedni. El kell hinni neki, hogy nyilván nemcsak sajnálatot érzett Attila iránt, nemcsak segíteni akart rajta, megmenteni próbálni, hanem rokonszenvezett is vele, mint mondja, s néha már-már el tudta képzelni, hogy együtt is élhetnének. De ki nem érti meg, hogy félt hozzámenni egy emberhez, akiről nehéz volt nem meglátni, hogy súlyosan, sőt valószínűleg menthetetlenül beteg. Másrészt a rendkívül szemérmes elbeszélésen is át-üt, hogy Illyés Gyula iránti szerelme az egész Attila-periodus alatt benne élt Flórában, s csupán erkölcsi érzéke, kötelességtudata tartotta vissza, hogy ne őt válassza nyíltan. Másrészt Illyést is úgy mutatja be, mint aki búskomorságra hajlamos, segítségre szorul. De Flóra egész biztosan elég tisztán látta, hogy Illyés milyen alapvetően egészséges természet, hogy Illyésben ő talál majd támaszt. Viszont nevetséges Flórát azzal vádolni, hogy a házasság vagy az együttélés visszautasításával ő taszította Attilát az öngyilkosságba. Ahogy nevetséges a legjobb barátait vádolni, akik kiálltak érte, akik mellette voltak, akik megtették, amit tehettek, hogy a segítségére legyenek. Hősi, de hiábavaló áldozat lett volna Flórától, ha akkor, 1937. október 31-én, összeköltözött volna Attilával. Talán egy-két hónappal elodázta volna az elkerülhetetlen összeomlást. És kinek van joga Flóra szemére hányni, hogy ezt a szinte képtelen hősiességet nem vállalta? [...] Az utókor csak hálás lehet Flórának, hogy Attilának a magyar költészet néhány legszebb versét inspirálta, s hogy ha bizonyosságot és boldogságot nem is, de néhanapján reményt tudott adni egy halárrátélt, nagyon nagy költőnek és nagyon boldogtalan embernek.*”¹²⁶

Domokos Mátyás – Illyés Gyuláné könyvének szerkesztője – az utószóban az elfogulatlan olvasat kiváltotta katarzisz élményét helyezte kilátásba: „*nem lehet az élet minden fájdalmas titkát és megpróbáló szenvedését, egyik-másik szempont vagy motívum kinagyításával s a cui prodest? szemléletével megközelíteni. A valóságban ugyanis minden, ami Illyés Gyuláné emlékiratának a szereplői között történt vagy nem történt meg, az mindenkinek az »érdeke« ellenére ment végbe vagy maradt el, esetleg mindörökre. Ebben a történetben ugyanis a lélek elfojtott és vállalt vonzódásainak, valamint a lélektan horrorjainak az álarcában a Sors jelentette magát, méghozzá abban a kifürkészhetetlen és könyörtelen alakjában, ahogyan azt a görög végzetdrámák ábrázolják. Ezt kell észrevennünk benne, innen kell szemlélnünk szereplői történetét*”.¹²⁷

Különös módon azonban úgy tűnik, hogy a tetemrehívásra hajlamos utókor – miután sorra megbocsátott a József Attila halála után megbélyegzett „bűnbakoknak” – Illyésnek és feleségének haláluk után¹²⁸ sem adatott egyértelmű közkegyelem. (Erre lehetett következtetni a két költő és közös műzsájuk kapcsolatát megjelenítő, „MINKET,

¹²⁶ Fejtő, 1989. 544–545.

¹²⁷ Illyésné, 1987. 162–163.

¹²⁸ Illyés Gyula 1983. április 15-én, 81. életévében, Illyés Gyuláné 1995. május 14-én, 90 esztendőskorában hunyt el Budapesten.

GYUSZI, SZERETNI KELL” című dokumentumjátékom 2004. február 28-i bemutatójának¹²⁹ megosztott visszhangjából.)¹³⁰

Míntha még ma is folytatódna a párviadal a két, régóta porladó költő között.

A személyes előítéletek ilyen hosszú távú, erőteljes érvényesülését köznapri érvekkel meglehetősen nehéz megindokolni. De – költőkről szólva – talán a transzcendens magyarázat sem elvetendő. Márpedig ilyen érv is kínálkozik. A „líra logikája” azt sugallja, mintha az önérvényesítési képtelenségét előre sejtő, húszéves József Attila – aki a szavak mágikus erejének hitében alkotta meg korszakalkotó, még mindig titkokkal telített életművét – előre megátkozta volna a világot, amely az apátlan-anyátlan árvát nem fogadta fiának, s idejekorán, „tisztá szívvel”, de hetedíziglen megbosszulta jogos sérelmeit, rontó varázslatával: „s halált hozó fű terem / gyönyörűszept szívémen.”

Illyés Gyula elátkozottsága tudatában, a posztumusz harc hiábavalóságát érzékelve fogalmazhatott úgy, hogy legalább száz évnek kell eltelnie, míg a naplójegyzeteiben közreadott emlék- és gyónástöredékek alapján összeállítja valaki az ő megíratlan József Attila-emlékezését.

Két évtizeddel a halála után erre tettem kísérletet.

Irodalom

- Bagdy Emőke (1992): „MAJD ELJÖN ÉRTEM A HALOTT” (JÓZSEF ATTILA BEFEJEZETLEN SZEMÉLYISÉGVIZSGÁLATÁRÓL). In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA. Szerk.: Horváth Iván és Tverdota György. Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 65–115.
- Bak Róbert (1938): JÓZSEF ATTILA BETEGSÉGE. *Szép Szó*, 1938. január–február. In: KORTÁRSÁK, 1014–1022.
- Beney Zsuzsa (1994): FLÓRA. In: uő. (1999): A GONDOLAT METAFORÁI. ESSZÉK JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉRŐL. Argumentum Kiadó. 261–268.
- Bókay Antal, Jády Ferenc, Stark András (1982): „KÖZTETEK LETTEM ÉN BOLOND...” JAK füzetek 3. Magvető Könyvkiadó.
- Cserépfalvi Imre (1982): EGY KÖNYVKIADÓ FELJEGYZÉSEI. Gondolat.
- Cserne István (1992): MITOLÓGIA ÉS DIAGNOSZTIKA: JÓZSEF ATTILA KÓRKÉPE. In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA, 43–64.
- Dési Huber István (1982): LEVELEK A SZÜLŐFÖLDRE. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Dési Huber Istvánné (1964): DÉSI HUBER ISTVÁN. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- Domokos Mátyás (1999): ADÓSSÁGLEVÉL. ESSZÉK, TANULMÁNYOK ILLYÉS GYULÁRÓL. Kortárs Kiadó.
- Fejtő Ferenc (1947): JÓZSEF ATTILA, AZ ÚTMUTATÓ. *Szocializmus*, 2–4. és 5. sz., ill. Népszava Könyvkiadó. – Újraközölve: F. F. (1992): SZÉP SZÓVAL. Nyilvánosság Klub–Századvég. 156–181.

¹²⁹ Valachi, 2004. – A Petőfi Irodalmi Múzeum Felolvasószínpadán 2004. február 28-án bemutatott – majd április 16-án megismételt – dokumentumdráma sorozatszerkesztője: Petrányi Ilona, dramaturg: Radnóti Zsuzsa, rendező: Forgách András. Szereplők: Bertalan Ágnes (Flóra), Bertók Lajos, illetve Kaszás Gergő (József Attila), Hegedűs D. Géza (Illyés Gyula).

¹³⁰ Míg egy kritikus elragadtatottan számolt be az előadásról (Szigethy András: „MINKET, GYUSZI, SZERETNI KELL”. *Népszabadság*, 2004. március 1. 15.), a közönség soraiból néhányan azt kifogásolták, hogy a darab végén Flóra túlságosan „fölmagasztosul”.

- Fejtő Ferenc (1989): FLÓRA, JÓZSEF ATTILA ÉS ILLYÉS GYULA KÖZÖTT. *Irodalomtörténet*, 3. sz. 535–545.
- Fejtő Ferenc (1990): BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG. EMLÉKEIM. Magvető Kiadó.
- Garai László (1992): JÓZSEF ATTILA TITKAI. In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA, 117–145.
- Harmat Pál (1994): FREUD, FERENCZI ÉS A MAGYARORSZÁGI PSZICHOANALÍZIS. A BUDAPESTI MÉLYLÉLEKTANI ISKOLA TÖRTÉNETE, 1908–1993. Második, átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás. Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Horváth György (1976): DÉSI HUBER ISTVÁN. SZEMTŐL SZEMBEN. Gondolat Könyvkiadó.
- Ignotus Pál (1947): CSIPKERÓZSA. *Haladás*, január 23.–1948. szeptember 16.; könyv alakban: 1989: BUDAPESTI ÉS LONDONI EMLÉKEK. Műzsák Közművelődési Kiadó.
- Illyés Gyula (1964): INGYEN LAKOMA. Tanulmányok, vallomások. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1975): IRÁNYTŰVEL I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1985): EMLÉK-BÁNYA. *Tiszatáj*, 7. sz. 3–11.
- Illyés Gyula (1986): NAPLÓJEGYZETEK 1929–1945. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1987): NAPLÓJEGYZETEK 1946–1960. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1989): NAPLÓJEGYZETEK 1961–1972. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1990): NAPLÓJEGYZETEK 1973–1974. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1991): NAPLÓJEGYZETEK 1975–1976. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1992): NAPLÓJEGYZETEK 1977–1978. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1994): NAPLÓJEGYZETEK 1979–1980. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Századvég Kiadó.
- Illyés Gyula (1995): NAPLÓJEGYZETEK 1981–1983. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Osiris–Századvég Kiadó.
- Illyés Gyuláné (1987): JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- József Jolán (1940), (1999): JÓZSEF ATTILA ÉLETE. Cserépfalvi, Bp.; Makai Ádám, Bp.
- KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL I–III. (1987) {KORTÁRSÁK}. Szerkesztette: Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tverdota György. Akadémiai Kiadó.
- „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA (1992). Szerkesztette: Horváth Iván és Tverdota György. Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Németh Andor (1989): JÓZSEF ATTILÁRÓL. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Gondolat Könyvkiadó.
- Németh Attila (2000): JÓZSEF ATTILA PSZICHIÁTRIAI BETEGSÉGEI. Filum Kiadó.
- Stark András–Bóckay Antal (1980): „KÖZTETEK LETTEM BOLOND”. In: JÓZSEF ATTILA ÚTJAIN. Tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó. 335–363.
- Tasi József (1992): KORSZAKOK, KORSZAKVÁLTÁSOK ILLYÉS GYULA KÖLTÉSZETÉBEN (1920–1939). *Irodalomtörténet*, 4. sz. 834–851.
- Tverdota György (1998): A KOMOR FÖLTÁMADÁS TITKA. A JÓZSEF ATTILA-KULTUSZ SZÜLETÉSE. Pannonica Kiadó.
- Udvardi József (2004): JÓZSEF ATTILA LELKI ÖSSZEOMLÁSA. Lyukasóra-könyvek, Magyar Írók Egyesülete, Bp.
- Vasy Géza (1998): ILLYÉS GYULA ÉS A NAPLÓMŰFAJ. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Valachi Anna (2004): „MINKET, GYUSZI, SZERETNI KELL”. JÓZSEF ATTILA, ILLYÉS GYULA ÉS FLÓRA ÉRZELMI HÁROMSZÖG-REKONSTRUKCIÓJA. Bemutató a Petőfi Irodalmi Múzeum Felolvasószínpadán 2004. február 28-án. – Megjelent: *Napút*, 2004. május. VI. évf. 4. sz. 11–44.